

РОМАН КУПЧИНСЬКИЙ

ЗАМЕТИЛЬ

2

РОМАН КУПЧИНСЬКИЙ

ЗАМЕТІЛЬ

II

ПЕРЕД НАВАЛОЮ

Повість зі стрілецького життя

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1991

тогом як фуркалом, віз аж у затоки йшов від швидкого го-
ну, а новобранці піснею ціле село застелили.

Але, чим далі, коні звільнювали бігу, дід Федорій опу-
скав батіг, віз у звичайну колію входив, а пісня стихала.
Стихала не тільки в селі, але і в молодих грудях хлопців,
що, завівши її, думали заглушити все, що тільки може бу-
дитися в людини, яка покидає рідне село і йде на війну. Не
було вже й для кого співати пісень. Село остало далеко
позаду, сховане за сизу ранішню мряку, рідня і знайомі,
хоч би й хотіли, не тільки не побачать новобранців, але й не
почують їх.

Василь Склярський, що любив голосно і довго співати,
затягнув ще раз, може, вдесяте:

Я в дорогу виїжджаю,
На серденьку тугу маю,
З тобов розстаюся,
На Бога здаюся...

Але ніхто якось не підхоплював, і він, докінчивши стро-
фу, замовк.

Довкола, як оком сягнути, простяглися поля. Перед
ким хвастатись голосом, кому показувати безжурність?!
Хіба тим полукіпкам, що, надувшись мов сичі, порозсіда-
лися на стернях...

Замовк Склярський — останній з цілого товариства, що
не давався думам.

Коні звільнили зовсім і пішли кроком...

Гамірливий і рвучкий, мов зібраний потік, віз із но-
вобранцями тепер затих і злагіднів. Присілася на нього
задума, пісню зв'ялила, груди придавила і очі прислонила
повіками.

Там, позаду, щораз то далі й далі остається за ними
рідне село, з дорогими і коханими, з усім, що радувало і ве-
селило, з усім, що було не для одного з них цілим сві-
том...

На сході вже давно палахкотіла сонячна заграва.
Чим ближче до неї, тим більше блідло темно-синє небо,

щоби перейти в ясно-цитринову, а далі в помаранчеву
краску. Нарешті із-за обрію вистрілило вгору золоте про-
міння, як величний павинний хвіст. За ними висунулося
вміте ранньою росою, виспане і всімінене сонце. Тоді
щойно поклато блискучі вії на землю і післало свій по-
гляд на захід. А де тільки впав той погляд, там родилася
казка. Самоцвіти звисали з кожної білинки, золотом бли-
стіли пні дерев, а сіра мряка змінюлася на дорогоцінну
парчу.

Дід Федорій здійняв капелюх і перехрестився.

— Сподоби, Господи, день сей без гріха сохранився
нам.

В тишу літнього ранку летіли черстві слова і, здавалося,
самі переменялися в золото.

Саме коні виїхали на горбок і пристанули. В тій
хвилі очі всіх звернулися в сторону Бужан. Там, далеко на
рівнині, де сиза мряка озером розлилася, відгадували рід-
не село.

Пізнавали по золотім хресті на церковній бані, що висо-
ко, над хвилями мряк, горів, як велика свіча.

Зварич дивився й собі в далечінь, і здавалось йому, що
крізь опалеву занавісу бачить знайомі лиця дядьків, пані
Керницької... Бракувало тільки обличчя Наталки... Не з'яв-
лялося в сизій мряці так, як тамті. Одні тільки сині очі
променіли, мов дві самотні зорі...

Дід Федорій торкнув коні.

— Ану! Чого став, в'є! — і цвігнув батогом.

Задума зіскочила з воза, а віз весело закудкуда-
кав.

Опам'яталися хлопці, мов збудилися зі сну.

Пішло з горба, і бужанська долина зникла з-перед
очей.

Запала остання занавіса...

Зварич аж головою метнув, відганяючи непотрібні дум-
ки. Поправився на сидженню і сказав веселим голосом:

— Закуримо?!

— Чому ні. Закуримо! — обізвалися хлопці.
А дід Федорій додав:
— І я закурю цигарку. Нехай уже потім люльку.
Пустив коні кроком, замотав віжки на люшню і обер-
нувся до Зварича.
Петро витягнув папіросницю і частував усіх за поряд-
ком.
Федорій взяв папіроса і якимось так незручно встромив
його в рот, що всі засміялися.
— Нема чого сміятися! — дорікав дід. — Звісно: весь
вік люльку тягнеш!
Відкурив від сусіда і, не втягаючи в себе, пускав дим
на вітер.
— Смачний тютюн, — приговорював, — і запашний, як
ялівець. Тільки що дуже слабкий.
— Вам, дядьку, вже язик від люльки задубів, то й не
чуєте, — обізвася Василь Саганів.
— Задубів, та не мені, а тобі. Досі ще й слова не
вимовив. Сидиш та плачеш, що мамину запаску пустив.
— Та й ви, пане Федорій, не дуже були розмовні, —
вмішався Зварич.
— Та й ви, паничу, — відтяв дід. — Що то багато ба-
лакати, — додав по хвилі. — Село як село. Здається, таких
сіл досить на світі, а виїдеш куди — жаль збирає. Правда,
хлопці? — звернувся до новобранців.
— Чого? — сказав задиркуватий Склярський. — Хіба
село що таке?..
— Тобі, може, й не жалко. Однак потіхи з тебе бать-
кові, що з торішнього снігу пожитку. Ти як не на музиці, то
в дівки...
— Ей, пане Федорій. Молодий! — боронив Зварич. —
Хто там зна, як з вами було?!
Дід Федорій всміхнувся вдоволено.
— Не кажу «так», але й не кажу «ні».
— А бачите?
— Гей-гей, коби мені ваша молодість, хлопці, — фі-

лософував Федорій, — пускав би я її, як пташку, попід
небеса!
— Я її й пускаю, — сказав Склярський, і всі засміялися.
Тільки дід Федорій сумно похитав головою.
— Пускаєш, та не попід небеса, а попід плоти, де є
дівка в хаті.
— А ви, діду, відки знаєте?
— Ціле село знає, то й я перечув.
— Перечув! — невдоволено сказав Склярський. — Не
одно то плещуть язики. Зараз не мусить бути правда.
— Вже там щось правда в тім є, Василю, — моргнув
весело Зварич.
— Хіба я тільки один кинув дівчину? — відповів Скляр-
ський.
Зваричеві видалось, що він це до нього випив. Не
сказав нічого, бо боявся, щоби з того не вийшла яка не-
приємна для нього історія. Відчував, що віддалення між
ним і хлопцями з села дуже сильно змаліло, відколи він з
ними став новобранцем.
Видно, що й другі зрозуміли натяк Склярського, бо
якось ніяково всміхнулись, а дід Федорій, помовчавши
хвильку, сказав:
— А ви, паничу, оженнілись би в нашого отця ду-
ховного. Дівчина як мальована, і посаг буде. Одиначка!
— Де мені ще до женячки, пане Федорій, — відповів
швидко Зварич і, щоб затерти враження, зівнув. — Я на-
віть і не думаю. До того тепер війна. Бог знає, де чоловік
опиниться.
— Все в руках Милосердного, — сказав побожно дід. —
Але правду кажете: війна...
Два рази вимовлена назва великої події змінила хід
думок цілого товариства.
Вислід тих думок об'явився в діда Федорія тим, що
він здійняв віжки з люшні, сіпнув ними і пустив млинком
коротенький батіг.
— Ану! В'є! — покрикнув на коні, і віз покотився
швидше.

Під'їхали до лісу, що муром стояв на краю довгопо-
лих нив і спинював їх лет на захід. Один тільки шлях про-
дерся крізь гушавину, мов змія крізь буйні трави, і вився
все далі й далі. Повіяло від лісу нічним холодом, що разом
з мрякою ховався тут перед ворожим сонцем.

Ось і ліс...

Повітря вогке і дотикальне, як вода. Долом срібна мря-
ка притулена до пнів, горою золоті вінці на головах дерев.
Гаряче ще, видно, золото на тих вінцях, бо час до часу
падають блискучі каплі і тонуть у сріблі мряк.

Прокинувся мовчазний ліс від туркоту воза і заговорив.

З телеграфного стовпа зірвалася криклива сойка і, хлоп-
нувши мокрими крильми, понеслась у гушак розказати
сорокам, що побачила. А ці вічно цікаві лісові цокотухи
наперед насварили сойку, а тоді почали вже між собою
суперечку. Раз у раз підлітала котрась понад сосну, за-
глядала на проїжджих і висказувала свою думку про них.
Ця думка, напевно, була зовсім інша від попередніх, бо
зараз після того підіймались протести і насміхи.

— Гарний ліс! — похвалив дід Федорій. — Густий і гру-
бий. То ж то на війні велика поміч. Зайдеш чи заїдеш
у нього, то мов у Бога за пазухою. Видиш усіх, а тебе
ніхто.

— І вогонь можна розікласти, — догадувався Зварич.

— Можна, як ворог далеко. Треба вважати, щоб ди-
му не було.

Як на потвердження ділових слів, зараз за скрутом
блиснула на них мідяним оком ватра.

Якісь постаті сірили біля вогню, а далі бовваніли коні
і високі вози.

— Войсько! — шепнув дід Федорій і не знає чого звіль-
нив їзди.

Під'їхали ближче. На малій прогалині спочивав вій-
ськовий обоз. Рівними рядами стояли тяжкі обозні вози,
накриті зверху полотняними будами. Понад шлях, по ро-
вах і галявах, паслися коні на припонах. Остеронь від

возів димилась похідна кухня, а трохи далі, під самою сті-
ною лісу, горіла ватра.

Обоз уже пробурхався зі сну. Вояки крутилися коло
возів, дехто мився, поливаючи руки водою з казанка. При
кухні стояв кухар у білім фартуху і, як звичайно кухар,
воркотів щось без уговку.

Зварич був певний того, що їх зараз задержать і бу-
дуть розпитувати, хто вони такі, звідки і куди їдуть. При-
готовився вже заздалегідь на те і витягнув свою стрі-
лецьку виказку.

Але, на диво, ніхто їх не спиняв і не питав. Вояки
дивились цікаво в їх сторону, підхопили навіть ближче,
та воза не здержували. Тільки якийсь вістун, що стояв на
дорозі, почав з ними балачку, але якоюсь такою мовою, що
Зварич не міг розпізнати, яка це.

— Таліянець! — пояснив дід Федорій. А по хвилі наду-
ми додав: — Або маляр!

Видно, за другим разом згадав, бо вояк радісно зама-
хав головою.

— Magyar, Magyar! — і почав далі щось розпиту-
вати.

Та, побачивши, що його ніхто не розуміє, зробив одно-
ке можливе в такому випадку: сказав тільки одно слово,
а решту доповів міною:

— Russ, russ?! — запитав, показуючи головою на
схід.

В свою чергу зрадив дід Федорій і, всміхаючись, по-
такнув:

— Ая! Русин, русин! Ми всі тут русини, — показав ба-
тогом на новобранців.

Не знав і не міг знати дід Федорій, що така відпо-
відь коштувала пізніше тисячі галицьких русинів життя,
а щонайменше — пекельні муки в тюрмах і Галергофі.

Зварич ліпше зрозумів мадаря і, як міг, пояснив йому,
що Золочів не зайнятий, що австрійські війська б'ються
над границею.

Мадяр, видимо, успокоївся і без дальшої балачки обернувся до них плечима та пішов до своїх.

Віз із новобранцями покотився далі і, як тільки минули обоз, дід Федорій затав коні, і вони побігли трухцем.

— Ви, пане Федорій, не зрозуміли! — обізвався Зварич. — Вояк не питався про нас, а про москалів.

— Як то? Питався: русин, та й я казав, що так.

— Не русин, а рус, то по-німецьки значить — москаль, росіянин.

Дід Федір зробив таку міну — мовляв: може, твоя правда, а може, й моя, і мовчки цвігнув батоном по конях.

Виїхали з лісу і зблизилися до першого села за Бужанами. Село розсілось на горбі, і коні, під'їжджаючи до нього, звільнили бігу. Щойно тепер побачили бужанці те, про що зовсім забули.

Побачили втікачів.

Під селом, на стернях, стояли попри дорогу вози, наладовані всякою всячиною, при дишлях дрімали покулені коні, а під возами спали їхні господарі.

Порозбивані на гуртки, творили втікачі кілька таборів, зовсім не подібних на циганські, бо не було ні шатер, ні кочівного порядку. Просто заїздили, де хто попав, і там ставали на ніч.

— Десь ті самі, що ми їх за Золочевом здибали, — обізвався один з хлопців.

— Хто здибав? — недочув дід Федорій.

— Ми. Як з Василем учора до Золочева їздили.

— От біда! — зітхав дід Федорій. — Коби хоч москаль далі не пхався, бо народ вигине, як муха.

— Мені здається, що не попхається вже далі, — заговорив Зварич. — Наші, кажуть, навмисне пускають москалів, щоби потім замкнути їм дорогу.

— Може бути, — згодився дід Федорій, — вже то наше військо не від паради, а москаль не прусс.

— Але зате в москаля війська — як трави, — сказав Склярський.

Дід Федорій сумно хитнув головою:

— Правда. Як трави...

Та по хвилі знайшов на те раду:

— Але тяжко, аби в нього такі гармати були, як у прусса, а прусс іде з нашим.

Під'їхали ближче до втікачів.

Табори вже побудились, люди снувались біля возів без ціли — звичайно, як не в себе дома. Ніде не видно було вогню, бо, здається, ніхто не думав оставатися довше. На день, на два стане хліба, масла і кислих огірків, а там і додому назад. Коби тільки переждати час, поки австрійці не проженуть москалів на чотири вітри.

Побачивши якусь нову фіру, підходив дехто з утікачів до дороги, щоб словом перекинутись, якусь новину почути.

Якась дівчина перебігла дорогу з порожніми коновками.

— Гей, дівче! — закричав дід Федорій. — Вернешся ти зараз чи ні! Чого впорожне дорогу переходиш?!

Дівчина засоромилась і чимскоріш направила лихо.

— Дурне!.. Видить, що люди їдуть, і з порожніми коновками пхається.

— Не вірте, пане Федорій, то забобон, — потішав старого Зварич. — Що можуть коновки пошкодити?!

— Не кажіть, можуть. Наш капітан який розумний був, а в коновки вірив. Під Кенігрецом з нашої компанії тільки п'ятнайцять люда зісталось; думаєте, через що? Через дівчину, що перейшла нас впорожне, як ми з села виходили.

— Але туг не буде нічого, дівчина вернулася назад, — сказав, сміючись, Зварич.

— Вам, паничу, сміх, бо ще самі не досвідчили. На війні треба на все вважати: і на заяця, і на kota, і на коновки, і навіть на те, щоби третьому вогню не давати, ні самому не закурювати.

Зварич підсміхався мовчки, а другі новобранці не висказувались ні за, ні проти. Буйність молодости і при-

сутність Зварича не дозволяли притакувати, глибоко вкорінена віра в лихі знаки не казала заперечувати.

— Слава Ісусу Христу! — поздоровив їх якийсь старший вже селянин.

— Слава навіки, — відповів дід Федорій.

Хлопці лиш мовчки головами кивнули.

— Куди так Бог провадить? — звернувся до діда Федорія селянин.

Дід Федорій пустив коні кроком і, заки відповів, витягнув з кишені люльку та став набивати її тютюном.

Селянин ішов попри віз, положивши руку на полудрабок.

— До Львова їдемо, — відповів за діда Зварич, якому задовго було чекати на відповідь старого.

— До Львова аж? — здивувався селянин. — А ми тут остаємо.

— До війська везу, — обізвався дід Федорій і показав головою на хлопців.

— А в Золочеві?

— Є! Але не ті, яких нам треба.

— Ми до Українських січових стрільців, — поправив Зварич.

— Ага! — сказав селянин, щоби щось сказати, бо з міни не виглядало, що він усе зрозумів.

Українські селяни далеко більші дипломати від інтелігентів, які, хоч і з них походять, не вміють і в десятій часті так важити слів та здалека заходити до ціли.

— Як добре потиснете, то під вечір будете, — почав знову селянин.

— І я так міркую! — погодився дід Федорій.

— Хіба що вже довго їдете... Але, бачу, ні, бо коні не зморені...

— Не було ще чим...

— То ви десь із Ляцького?

— Ні, — хитнув дід Федорій.

— З Бужан, — вихопився Зварич.

— З Бужан!.. — протягнув голосом селянин. — Ми їхали через Бужани... Хотіли навіть там ставати, але пішла чутка, що треба ще трохи далі від'їхати.

— Думаю, що не треба було, — почав певним голосом Зварич. — Москалів аж до Золочева так легко не допустять.

Селянин махнув сумно рукою.

— Нам одна біда: чи легко, чи тяжко.

— Ні, я думаю, таки зовсім не пустять, — поправився Зварич.

— Бог то знає, — зітхнув селянин. — Та й ми собі думаємо, що то була б загибель. — Але ж бо й вони пхаються, — додав по хвилі. — Де ж то: під сам Золочів!

— Під сам Золочів ні, але навіть хоч би й під сам — то ще невелика біда. Вчора, як я був у Золочеві, то казали, що москалі десь туди коло Сасова крутилися.

— Коло Сасова!.. — мотав на вус селянин.

— Але їх там мають злапати в пастку, замкнути і вибити.

— Тільки хто зна коли?

— Може, нині вже, може, завтра, не знаю, — вияснював Зварич.

Дід Федорій весь час розмови мовчав, попакуючи люльку. Але коли мова зійшла на стратегію, почув, що повинен забрати голос.

— Воно-то й тяжко сказати коли. Не наші голови в тім, — і зробив таку міну, що селянин зрозумів, що про це тільки генерали знають.

— Правда ваша. Але чоловік, знаєте, рад би знати, — сказав селянин, ніби виправдуючи свій запит. — Ну, щасливої дороги вам, — додав, беручи руку з полудрабка. — Дякую красно.

— Оставайте здорові, — відповів дід Федорій і підігнав коні.

— Біда з тим москалем, — сказав, немов до себе. — Може, й недалеко зайде, але біди вже наробив.

Ніхто не обізвався, і дід пірнув у власні думки. Тільки час до часу підбадьорював коні, що чимраз частіше звільнювали кроку, зміркувавши далеку дорогу.

А дорога чим далі, тим більш підсихала, і тим більшу за возом котила куряву.

Вже сонце високо відбилося від обрію, як доїхали до Словіти.

Гарячі промені сонця вспіли вже пробратися крізь одежу подорожніх і палили щораз дужче в спину. Порох припадав до воза, осідав на лицах і тамував віддих. Станути де-небудь у холодку, скинути капелюх, прохолодити чоло, а наді все напитися студеної води просто з криниці, доки ще животворність не випарувала з неї.

Затоплена в зелені садів Словіта манила стружденного подорожнього і виглядом, і надією на холодну воду. Адже в тіні дооколишніх лісів, у серці скалистих горбовин напевно мусить скресати не одно джерело хрустального напиту...

Старий Федорій вже давно заповів, що в Словіті зроблять «раст» — себто відпочинок. Казав, що має там знайомого, ба що більше — військового товариша, і до нього думає заїхати.

— Спічнемо годинку, коні погодуємо і тоді вже просто до Львова!

Зварич радіий був, що зайдуть до селянина, а й цікаво було йому побачити Федорового товариша. Десь старий вже дідок, як і Федорій, а може, ще старший. А про що вони балакати будуть?!

В'їхали в село...

Зараз на вступі пізнали, що село не живе нині своїм звичайним буднем. Принишкло, мов лан пшениці, коли над ним звисне градова туча, притихло, мов гамірливий потік у морозну ніч. Вулиця мертва, мов замело людей з неї. Навіть на подвір'ях не видно нікого. А то ж сама горяч роботи — полудень!

— Що то, пане Федорій, людей у тій Словіті нема? — дивувався Зварич.

— Ая! Я вже й сам дивуюся, — відповів дід. — Але то вже недалеко. Довідаємось.

Скрутили з головної вулиці і потягнулись під прикрий горбок.

— Злізьмо, коням тяжко, — запропонував котрийсь із хлопців і, як воробець, скочив з воза.

За ним і другі.

Дід Федорій вдоволено махнув головою і собі помалу зіступив на землю.

Віїхали на горб, і зараз при першій хаті дід спинив коні.

— Гов! Тпр! Ми вже на місці, тільки що ворота замкнені.

Причілком до дороги стояла глибоко на подвір'ї велика нова хата, з дахівчаною кришею і назелено мальованими вікнами та одвірками. Довкола попід хату цвітник. Притулились до призьби довголезі канки, пишалась пузата півонія, заглядали в вікна хати стрункі мальви. А поміж тим купчаки і маруна та долом зелені кучері барвінку.

Дід Федорій добру хвилю сидів непорушно на возі. Думає, видно, що хто-небудь вийде та отворить ворота.

— Сплять чи яка мара!? — сказав накінці з досадою і зліз на землю.

Підійшов до воріт і поміж штахети відсунув засувку. Ворота розхилились, а тоді коні вже самі рушили на подвір'я.

— Три роки, як я тут був, а худобина донині пам'ятає, — похвалився кіньми дід.

В'їхали на подвір'я, і аж тоді знайшлися живі істоти в дворі.

Зі стайні вихопилась собака і, клацнувши ланцюгом, вилаяла приїжджих. Невеличкий когутик вискочив на колодку, злопотів крильми і запіяв героїчним дискантом.

Затим показалися і люди. На порозі стайні з'явився маленький хлопчик, але вмить сховався боязливо за стіну. Тільки білий хвіст ззаду штаняв виставав із-за одвірка і вказував на місце перебування маленького боягуза. За хлопчиком вийшла на поріг дівчинка і, не рухаючись із місця, сказала голосно:

— Мамо, приїхали якісь!

Тоді щойно вийшла зі стайні молодиця, а за нею висунувсь сивий, згорблений дідусь.

Молодиця нерішуче спинилася і, прислонюючи очі, дивилася на приїжджих. Дівчинка стояла на місці, а білий хвіст пересунувся від одвірка і мав збоку, біля маминої спідниці.

Старий дід минув молодицю і пішов до приїжджих. Віз із бужанцями спинився був біля дверей хати. Хлопці позіскакували на землю, а дід Федорій пішов з батоном у руді напроти господаря.

— Ой, Іване, не служать уже тобі очі, коли не пізнаєш,— заговорив здалека.

Старий Іван пристанув і вп'ялив з-під навислих брів очі на Федорія.

Зварич з цікавістю приглядався тій сцені повитання двох старих товаришів.

Дід Федорій ліпше держався, як дід Іван. Може, молодший, а може, тільки здоровший був. Хоч і сам пригнічений вагою літ, не подався ще так, як тамтой. Дід Іван зі своєю шетинястою бородою і з довгим сивим волоссям робив враження столітнього дідугана, якого тільки через помилку ще ноги по світі носять. Борода з носом майже сходилася разом, а уста сховалися далеко в рот.

— Ну що? Ще не пізнаєш?! — здивувався дід Федорій і підступив ближче.

— Пізнаю, пізнаю,— кивнув головою дід Іван.— Але яким побитом тебе тут занесло?

— Хлопців до Львова везу. До війська. Заїхав до тебе спочити трохи.

Дід Іван подивився потахлими очима в сторону воза і махнув головою.

— Ну-ну! — сказав таким голосом, що не дуже-то звучав запрошуюче.

— Ов, бачу, ти не занадто нам радий,— промовив трохи ображено дід Федорій.

Старенький господар подивився тільки мовчки на нього і підійшов до воза.

Хлопці стояли ні в сніх ні в тих, поглядаючи один на одного, а Зварич лихий був на Федорія, що їх загалом сюди провадив.

Дід Іван глипнув на коні і якомсь сумно хитнув головою.

— Заїжджайте котрий на гумно та й прошу до хати.

А побачивши Зварича, що мовчки вклонився капелюхом, спинився на хвилю і, оглянувши одиння, додав, ніби вже спеціально до нього:

— Просимо, просимо. Я, бачите, вже старий, то й не довиджую і недочуваю.

За той час дід Федорій взяв за вуздечку підручного коня і, цвігнувши легко по хребті батоном, попровадив віз на гумно.

Вслід за старим Іваном увійшли несміло хлопці в хату.

Старий повів їх у світлицю, відчинивши нароствір двері.

— Слава Ісусу Христу! — привітався перший Склярський.

— Слава навіки! — відказав дід, стоячи біля дверей.

— Спичніть собі ось тут, а я зараз,— додав і пошкандибав з хати.

Як тільки старий вийшов, Зварич не втерпів:

— Десь нас Федорій не мав куди завезти,— сказав з досадою.

— Ліпше до когось чужого було,— додав Склярський.

— Або й на приходство.

— Не виглядає, щоби в тій Словіті добрі люди були,— заявив мовчазний Саган.— В нас таки ліпше гостять.

Були б ті нарікання продовжувались у нескінченність, але стукнули сінешні двері, і в другу хату ввійшла молодиця з дітьми. Хлопці змовкли, щоб часом не зачула прикрих слів.

Хвилю сиділи мовчки, розглядаючись по кімнаті.

Кімната, як і в Бужанах, і в других селах Золочівщини, і коли хтось має їх дві.

Долівка чисто вимашена, а попід лави ще й підбілена вапном. На долівці розкидані канки та трава для холоду. Довкола попід стелю «боги» рясно обтикані квітами, а в куті полігероване ліжко з пузатими подушками мало не під стелю. Піч невеличка, хоч і з бляхою до варіння, але ніхто, здається, ще на ній не варив. Стоїть більше для прикраси, як для вжитку. Попід стіни широкі лави, з одного боку притикають до ліжка, з другого — до стіни під мисником. А в миснику поливані миски і пара тарелів з червоними когутиками насередині. Коло печі жовта скриня з зеленими квітами, а над нею маятниковий годинник у різьбленій скриньці.

— Тік-так, тік-так, — чикає годинник, а його чикання не тільки не полошить тиші літнього передполудня, але ще й підсилює її.

— Де ж то дід Федорій? Так довго коло коней! — обзивається котрийсь із хлопців.

— Може, собі старі де на дворі посідали та й балакають, — догадується другий.

— Давайте закуримо, — рішає Зварич і витягає тютюн. — Нам нема чого довго тут засиджуватись. От тільки коні спіchnуть і далі в дорогу.

— Таки так, — погоджуються хлопці. — Чим хутше, тим ліпше...

— Не знать, чого вони всі в стайні сиділи, як ми приїхали!? — думає голосно Склярський.

— І дід якийсь сумний...

— Або недобрий...

— І молодиця немов заплакана...

— Може, кінь або корова слаба, — докидає Зварич.
— Десь, певне, — погоджується Саган, а решта мовчки потакує головами.

Знадвору почулися чийсь кроки. Рипнули сінешні двері.

— Ов, біда! — чути голос діда Федорія. — А я дивувався, чого ти такий якийсь...

— Ба! — відповідає, зітхаючи, дід Іван.

Відчиняються двері від другої хати, і старий господар говорить з сінєй:

— Оринько, а накриши-но в миску ковбаси і внеси туди до нас.

— Нашо? Не треба? — борониться дід Федорій. — Ми взяли полуденок з дому.

— Взяли, то хвала Богу, придасться в дорозі.

Ввійшли до світлиці, і дід Іван зразу став виправдуватись.

— Вибачайте, що вас лишив, — говорив, звертаючись до Зварича. — Треба було коней допильнувати. Бодай чужих, як своїх нема, — додав, гірко посміхнувшись.

— А ваші ж де? — спитав Зварич.

— Де!... В войську. Годину, може, заки ви приїхали, забрали мені зі стайні мадяри.

Дід Федорій пояснював:

— Каже: от прийшли, зашварготіли, написали карточку та й забрали.

— Ну, як картку дали, то ви дістанете за них гроші, — успокоював Зварич.

Дід Іван махнув безнадійно рукою.

— Знаю я ті картки.

— Та правда, — всміхнувся дід Федорій, згадавши власну військову службу.

— Якісь недобрі ото люди, ті мадяри, — говорив далі дід Іван. — Учора вечором прийшли, а вже що вони в селі не наробили. А ось нині рано і невістку напастували, і коні взяли.

Дід Федорій хитнув головою:

— Вже-то невістку, то, рахувати, військо, але коні — біда. В сам гарячий час...

— Тим-бо й то...

Відчинились двері, і в хату ввійшла молодиця. Невістка. Висока, повновида, на голові хустка, зав'язана в турбан. Закочені по лікті рукави відслонували м'язисті, обсмажені руки.

Обкинувши сірими очима приїжджих і спинивши погляд на Зваричеві, голосно виговорила:

— Доброго здоровля зичу.

— Дякую, дай Боже й вам, — відповів за всіх Зварич.

Молодиця пройшла крізь хату і поставила на стіл миску, повну накраяної ковбаси.

Потім із найвищої полиці мисника дістала пляшку і чарку та передала дідові.

— Ну, просимо, сідати, — заговорив дід Іван.

— Ви, паничу, ось тут, — показав Зваричеві на покуття.

— Ні! — заперечив Зварич. — Нехай пан Федорій сідає. Федорієві, видно, дуже подобалось це, бо аж усмінувся під вусом. Але сісти не сів.

— Сідайте, паничу, ви. Ми вже з Іваном на кінці стола посидимо. Ліпше так буде.

Позасідали.

Дід Іван припив до Зварича, той до діда Федорія, а там уже пішло як попало.

Молодиця хвильку постояла, а далі вийшла в сіни, примкнувши двері, із-за яких весь час виглядали дві ручьєві голівки дітей, що двома парами свідруватих оченят оглядали хлопців і «того пана», що з ними приїхав.

Дід Федорій, видно, поінформував господаря, хто той пан такий, бо господар не розпитував його ні про що. Вирізняв його тільки з решти хлопців, що виявилось і в способі поведіння, і в посадженню на першій місці біля стола, і, врешті, тим, що самотній Зварич дістав вилки до їди. Сільські хлопці зовсім не журилися недостатчею вилок.

Як тільки випили по чарці, кожний з них витягнув з кишені ніжик і на вістря його ліпше набивав шматки ковбаси, як Зварич на тупі вилки.

Вони й апетит мали ліпший. Тільки для форми переставали час від часу їсти, чекаючи на господареву принуку.

Зварич їсти не хотів. Рання година пахла йому кавою, не ковбасою, тож їв тільки для політики, щоб не образити хати та й господині.

Але наша селянська ковбаса тим замітна, що, хоч і незаманююче виглядає, хоч, може, спершу твердою видається, коли її підправити горілкою — сама потім у рот пхається. Після другої чарки почав і собі заглядати в миску, тим більше, що дід Іван щораз звертався до нього з припросинами.

— Беріть, паничу, прошу. Вибачайте, не сподівалися гостей, та й нічого не приготували.

А звертаючись до хлопців:

— Іжте, хлопці, не стидайтеся. Перед вами дорога. А там... Як Бог дасть. Войсько!

— Ая! Войсько! — хитав головою дід Федорій. — Войсько — не жарт! А ще на війні...

Хлопці ніби відпрошувалися, але недовго. Потримавши хвильку ножики в руках, знову запускали їх у миску.

— Коби тота війна тільки скоро скінчилася, — зітхав дід Іван.

— Трудно! — сумнівався дід Федорій. — Тямиш, тамта з пруссом і таліянцем, рахувати, не велике що, а як довго тягнулася. Тепер, кажуть, цілий світ рушився.

— Говори: невелике що! Прусс — невелике що. А як нас загнав у воду, то так, як ті качки, стріляв — но цок, та й вже поплив...

— Тепер прусс з нашим іде. Там якийсь серб чи француз — то нічого, але москаль! Трави та листя!

— Правда, — годився дід Іван. — Москаль — сила. Пам'ятаю, як на малярів ішли, — видимо-невидимо.

— То ви пам'ятаєте сорок осьмий? — спитав Зварич...

— Чому ні? Підпарубочим уже був. Через наше село їхали. Все: канони, кавалерія...

— А кілька ж вам, пане господарю, літ?

Дід Іван хвилю задумався, зраховуючи час своєї туземної мандрівки.

— На Чесного Хреста вісімдесят і два буде.

— То ви старші від Федорія?

Дід, заки відповів, глипнув зневажливо в сторону свого воєнного товариша.

— Хи! — всміхнувся беззубим ротом. — Та він рекрут напроти мене. Я вже дванайцять літ служив у войську, як його відібрали.

— Ая, — погодився дід Федорій. — Правду каже. Він вже капралом був, як я прийшов...

Діди замовкли, поринувши у спомини. Хлопці теж не обзивалися, приглядаючись дідам, мов перший раз їх побачили.

В хаті стихло. Тільки годинник байдуже йшов собі далі, і легенько порипували двері, за якими дерлися за місце внуки господаря.

Нараз у кімнату влетів якийсь голос. Не звичайний, а немов виданий на бігу або з переляку.

По голосі виглядало, що якийсь хлопець. Щось, швидко хапаючись, заговорив і ввірвав.

За тим голосом почувся другий, жіночий, а там третій і четвертий.

Всі вони дзвеніли так якось дивно, що бужанці мимоволі понатягали шиї і стали прислухуватись.

Діди не чули нічого, але пізнали зразу по мінах хлопців, що надворі щось сталося.

— Що там такого? — спитав дід Федорій.

— Ніби хтось кричав... — відповів Зварич.

— Чекайте, подивлюся, — сказав до хлопців, що сиділи біля нього, і, вийшовши з-за стола, виглянув крізь вікно.

Від дороги верталася в хату господарева невістка. Ру-

ки, зложені, як до молитви, підклала під лице і йшла швидко, хитаючи розпучливо головою.

— Ой Боже ж ти мій!.. Ой Матінко Небесна!.. Ой, що ж то буде!.. — говорила до себе перестрашеним голосом.

— Що такого сталося? — спитав Зварич.

— Ой-ой! Бійтеся Бога! Таже кажуть, що вояки отого старенького егомостя взяли та й до гармати причепили. Стріляти будуть.

Зварича зморозило. В першій хвилі, не роздумуючи, повірив у це. Але зараз подумав, що це хіба неможливе...

— Хто вам казав? — спитав молодичі.

— Та от хлопець біг від церкви та й розказував.

— То не може бути! Десь щось прочув і перекутив.

Молодиця піднесла на нього заплакані очі.

— Таже видів, прошу пана, на власні очі! Мають туди коло нас їхати.

За той час у кімнаті зчинився рух. Діди і хлопці повставали від стола і виходили надвір.

Зварич швидко вийшов і собі, та, минувши дідів, що розпитували молодичю, подався вуличкою на головний шлях.

Від сторони фільварку над'їздила артилерія...

Попереду булава, за ними чути було стогін гармат.

Біля хат, що при дорозі, стояли гуртками люди, переважно жінки.

Але не так, як давніше, коли крізь село переїздило війсьсько. Тепер народ немов ховався перед оком війська і боязко заглядав із-за огорож та придорожніх дерев.

Ледве Зварич перевів дух від швидкого бігу, чоло походу вже зрівнялося з ним.

Видно, цілий полк був, бо напереді їхав полковник. Старий, вусатий черевань, розвалений на коні, як в'язанка сіна. Маленька шапочка не знає, яким чудом держалася на голові, круглій, як більярдова куля. Саме, переїджаючи мимо Зварича, полковник скинув шапочку і витирав лису голову хусточкою. Блиснуло тоді мідяною

ринкою натрудоватіле суворе обличчя, перерізане в одному місці густими, навислими бровами, в другому — щетинястим вусом.

Кінь під полковником, широкоплечий «ірландець», ішов гордо, надутий, як і його власник. Не оглядався за другими кіньми, ні не цікавився, що минає, біля чого переходить.

За полковником тягнулася полкова булава, а за нею в приписаній віддалі — полк: батарея за батареєю, гармата за гарматою.

Танцювали баскі коні, скрипіла новенька упряж, глухо дудніли важкі гармати. Люди при тім усім не виглядали як осібні істоти, а як нерозлучні частини великої машини, що лізла ген на схід, щоби плюнути в лице наступаючому ворогові. Як кіннота притягає око своєю елеганцією і польотом, піхота викликає вдоволення своєю масою, так артилерія імпонує своєю силою, своїм тягарем, своєю грозою.

Зварич так задивився на гармати, коні й людей, що забув навіть про те, чого сюди вибіг.

Гармата за гарматою минали його, а він, провівши кожну очима, перекидав погляд на слідуочу і любувався ново.

Але біля останньої гармати чекало на нього пробудження.

Ровом попри дорогу йшли з нею поруч сільські підрусткі, а за гарматою шкандибав старенький священник.

Зварич очам віри не давав. Чи справді це можливе?!.. Невже ж молодиця говорила правду?!..

Боявся допустити цю думку. Боявся, що дійсність потвердить його побоювання.

Може, воно не так, як говорять, може, чого іншого той священник знайшовся біля гармати!?

Але коли гармата зрівнялася з ним, побачив.

Побачив старенького, сивого як голуб дідуся, прикованого за одну руку до гарматного дула.

Вид був такий страшний, такий несамовитий, що Зварича стиснув за горло скорч і він дихнути не міг.

Нервозно потер чоло долонею і витріщив очі, щоби прецінь відігнати образ хорої уяви.

Але образ остав...

За останньою гарматою дійсно йшов священник. В чорнім пальті, що звисало, непозапинане, аж до землі, в грубих чоботах, що, здавалося, оловом тяжать на немічних ногах, припорошений курявою, що обсідала його, як рій мух. Прикована рука скакала враз із дулом гармати, що раз у раз то притягало, то відкидало нещасного старця. А він начеб цього всього не чув, не бачив. З якоюсь дивною байдужістю зносив непомірний труд, силуючись додержати кроку гарматі і своїм мучителям.

Прикований за ліву руку, тягнувся тяжко за гарматою. В невольній руці держав витерту баранкову шапчину, а правою раз по раз хрестився.

Зварич вдивився в його лице. Ні сліду страху, ні злости.

Спокійно дивилися сірі очі перед себе, а беззубі уста безупинно ворушилились.

Старенький молився...

Зварич не видержав.

Перескочив рів і підбіг до нещасного арештанта.

— Отче добродію! За що вас взяли? — спитав, припадаючи до старенького.

Священник перевів на нього погляд, хвилю мовчав, а далі блідо всміхнувся і, рушивши правим плечем, відповів спокійно:

— Ну! Видно, Господь Бог так хотів. Пречиста Діва мене не опустить.

У тій хвилі чиясь дужа рука схопила Зварича за обшивку і відкинула набік.

— Нем сабат! — заревів йому над вухом чийсь голос.

Зварич вирвався з непрошених обіймів і лицем у лице станув проти якогось вояка, що вишкірив на нього затиснені зуби і блискав звірячими очима.

Вояк затрікотів якимись прокльонами в мові, яку Зварич уже чув біля обозу в лісі.

Маляри!

Ох, з якою ж насолодою був би заїхав п'ястуком між ті чорні сліпи, що балушилися на нього з такою ненавистю.

Вояк і собі збирався поправити перший свій наступ, бо затиснув кулак і підступив до Зварича.

Але в тій хвили над'їхав конем старшина.

Він, видно, бачив цілу сцену, бо, не питаючись вояка, звернувся з криком до Зварича.

Зварич, не розуміючи запити, відповів по-німецьки:

— Я питався священника, за що його арештували...

— А ви звідки маєте право? — крикнув на нього старшина.

— Я є також вояк, пане поручнику... юнак... їду до свого полку до Львова.

Старшина по цих словах вже не так біснвся. Може, німецька мова, а може, слово «юнак», що за Австрії означало вояка-інтелігента, успокоювало його.

Зварич побачив зміну і набрав відваги.

— Що зробив той старенький священник?

— Що зробив?! Зрадник, лайдак, москаль, — викинув зі себе старшина і закрив по-мадярськи. — А по хвилі додав тоном зверхника до підчиненого: — Вступіться і не пхайтеся тут!

Зварич хотів ще щось сказати, хотів дістати якесь пояснення, але вже не було від кого. Старшина потиснув коня і пігнав до своїх.

Кого було спитати, від кого домагатись вияснень? Від вояків, що минали байдуже його і, певно, не зрозуміли б ні слова?!

Засоромлений, прибитий, близький плачу, вернувся назад на старе місце і кинув оком за останньою батареєю.

Між бадьорими шапками, між масою заліза і кінських тіл раз один тільки сріблом замайоріла сива голова священника. Замайоріла і згасла.

Може, навіки?!

Пригадалися йому слова старенького: «Пречиста Діва мене не опустить».

Може, справді велика віра спасе його з отого пекла, може, його літа, його сива голова зм'якшать мадярське серце?!

Маляри...

Якесь трагічне непорозуміння! Адже вони народ лицарський, веселий, добрий. Ніяка історія не представляє їх як жорстоких, безсердечних тиранів!

Тяжко Зваричеві на душі. В грудях росте хвиля жалю і якоїсь тупої, нез'ясованої злости.

На кого? На мадярів?! На москалів?!

Ні! На Дудикевичів, Маркових!..

Вони одні завинили, що нині влада тягає безвинних людей.

Ах, коби вже раз дістатися до Львова, до наших впливових політиків! Вони, може, й не припускають, що діється по селах, скільки тут непорозумінь, помилок і непотрібних мук. Так далі не може бути! Треба рятувати тих, яких одинокою провинною було те, що признавали «єдинство руського народа», а не признавали фонетики!

Що міг завинити отой старий священник! Певно, так, як і Керницький: передплачував «Ніву» і писав, де міг, твердий знак.

Якнайшвидше їхати!

І Зварич звернувся в вуличку, щоб зараз-таки збиратися в дальшу дорогу.

На городі, що притикав до шляху, за плотом, стояли бужанські хлопці, обидва діди і молодиця з дітьми. Просто інстинкт, який так сильно розвинений у простолюдинів, не казав їм, як звичайно, вийти явно над дорогу і приглядатися військові. Поспирившись на пліт, тільки заглядали на дорогу і півголосом розмовляли між собою.

— Йдемо, нема часу! — сказав Зварич до хлопців.

— Що кажете, паничу? — недочув дід Федорій.

— Кажу, що треба їхати! — повторив Зварич.

— І я так гадаю,— погодився дід.— Тільки най ті передуть,— показав головою на військо.

— А во, мамо, наші коні! — скрикнула дівчинка, що весь час дивилася крізь діру в плоті на військо.

— Ая, дитинко, наші,— сумно хитнула головою молодиця, вп'яливши зір на дорогу.

Зварич, що вже не дивився на військо, обернув голову і глянув на шлях.

Іхав обоз. Попереду тяжкі високі військові фургони, а за ними малі хлопські вози.

Господареві коні йшли перші.

Молоді, ясні каштани, виплекані в добрі, на легкім хлібі. Йшли бадьоро і весело, не знаючи навіть про свою долю. Як доїхали до своєї вулиці, звернули голови і хотіли скрутити так, як завсіди. Але вояк, що кермував ними, стягнув віжки і, цвігнувши батогом, підігнав їх по шляху.

— Пізнали своє обійстя, бідні,— занеслася тихим плачем молодиця.

Дід Іван весь час стояв мовчки і непорушно. Густі сиві брови, як стріха, насупились над очима, а запалі уста ще більш затиснулися. Проводив поглядом свої коні, але ні пари з уст не пустив. Тільки висунена борода нервозно рухалась і корчилились пальці, затиснені на патиках плота.

А як невістка заплакала, обізвався, не відриваючи очей від коней:

— Не плач, дочко... Божа воля...

— Война! — додав дід Федорій.

— Война! — повторив дід Іван і тяжко зітхнув.

Зварич, не обзиваючись, дивився ще якийсь час за кіньми, а далі помалу поплівся в сторону хати. За ним пішли хлопці, а за хлопцями діди.

Вертали, як з похорону.

Осталася при плоті тільки молодиця з дітьми. Цим останнім хоч і сумно чогось було, бо і мама плакала, і коні кудись поїхали, але все ж таки цікаво було дивитися: їхало військо.

Як тільки хлопці зайшли з дідами на подвір'я, як тільки зникли їм з очей вояки, зараз почалася голосніша балачка.

— І де вони його повели? — питав котрийсь.

— Хто то? Як називається ваш священник? — спитав господаря Зварич.

— Не скажу вам як, бо він не тутешній, він зі Львова. Щороку тут на літо приїжджав.

— Зі Львова?! Хто це може бути?

— Либонь, з тих, що коло митрополита.

— Ага! За що ж його могли взяти?! Може, він що такого говорив абощо?

Дід Іван розложив руками:

— Не знаю, не скажу. Але то святий чоловік! Де йому до політики... Старий вже і таки не мішався. Мені вже от вісімдесят і два, а казали, що він чи не вісімдесят ще й чотири.

Дід Федорій з дива аж покачав головою.

— Вісімдесят чотири! Таж то вже трохи нівроку й вік...

— Але це не може бути, щоб його так задурно забрали,— обізвався Склярський.

Дід Федорій глипнув на нього скося.

— Йди, дурний, а нашого за що взяли?

— То й вашого також? — здивувався дід Іван.

— Ще колись-то.

— Такі самі були чи інші?

— Ні, нашого взяли шандарі.

— Ов, зле! — покрутив головою дід Іван. А обернувшись до Зварича, спитав: — А ви, паничу, як міркуєте, за що то?

— Хіба я знаю. Кажуть, що арештують тих, які за Росією тягнули.

Дід Іван кліпнув бровами — мовляв: «Ага тепер мені вже ясно».

— Десь, певно, до Почаєва мусили їздити, та й записали їх,— а по хвилі додав з журбою в голосі: — Ой, то

багато народу потерпить. З нашого села, то, може, двох-трех ходило, але з других сіл ішли гурмами.

Зварич мимоволі всміхнувся.

— То, пане господар, не за те.

Але дід Іван не давався:

— Кажіть, не за те... Не бійтеся, шандарі мають око на таких.

— Ні! — заперечив Зварич. — Вони кажуть, що таких беруть, які зброю ховали, мапи рисували для москалів...

— Ігі! — здивувався дід. — А хто ж би вже такий був? Та й проти нашого найяснішого монарха?! Не дам віри!

Зварич не мав великої охоти переконувати старого, бо й сам не дуже вірив у те, що чув, з другої сторони, не знав, як пояснювати собі цю повільність арештів. Адже знову без ніякої причини — це було просто не до подумання.

Тут, на глухій провінції, він однаково причини не довідається. Тому чимскоріш до Львова, до центру, до наших політиків!

— Пане Федорій, їдемо!? — сказав ніби з запитом у голосі.

— Про мене. Як їхати, то їхати, — відповів дід Федорій.

Господар подивився на сонце і хитнув головою.

— Жара тепер дуже. Худобину змучите і самі поприєте. Почекайте, може, з полудня...

— Ей, ні! — заперечив Зварич. — Ми легко будемо їхати. А нам, знаєте, таки треба бути ще нині у Львові.

— Ая! — погодився дід Федорій. — Воно ніби правда, що горяч, але й дороги ще кавалок. — Йду-таки запрягати, — сказав по хвилі і пішов у сторону обійстя.

Дід Іван дивився за ним услід, і вдоволення усмішка розхилила його запалі уста.

— Тримається ще добре, — сказав про свого товариша. — В таку дорогу вибрався. Але й бо хлопець був — як дубчак.

Дід Федорій не чув уже тієї похвали, але варт її був. Від самого виїзду тримався бадьоро, наче помолодів. Може, старому видалось, що він знову в війську, а Зварич його старшина?!..

За Федорієм потюпав на обійстя і господар, а хлопці осталися біля хати.

— Добрий чоловік той старий, — сказав Зварич.

— А такий виглядав спочатку непривітний, — додав Склярський.

— Ти би інакший був, якби тобі коні забрали?! — сказав Саган.

— Та й то правда... Але як старі один за другим ходять.

— Може, й ми так будемо, як вернемо з війни, — всміхнувся задумливо Зварич.

Хлопці й собі всміхнулися, і вже не перший раз відчували, що вони творять якесь спеціальне товариство, зв'язане чимсь новим, чимсь невідомим.

Надійшла молодниця з дітьми. Заплакані очі спустила додолу і хотіла мовчки минути хлопців.

— Поїхали вже? — спитав Зварич.

Кивнула головою і тихо відповіла:

— Поїхали... Бодай їх світ не знав.

— А за що ж його взяли, не знаєте?

— Та знаю вже. Говорили он там. Кажуть, москофільчи як.

— Москофіль! — протягнув голосом Склярський. — То так, як і наш.

— Який він, люди добрі, москофіль!? — боронила молодниця. — Так красно правив і людей сповідав, і нікому злого слова не сказав. Святий, не москофіль!

Зварич гірко всміхнувся.

З одної сторони, прикро йому було, що декуди народ не розуміє цього слова, з другої — приємно, що це означало в нього щось страшне.

Тим часом дід Федорій злагодив віз, запряг коні і виїхав з обійстя.

Стали прощатися.

— Дякуємо вам, господине, за хліб, за сіль...

+ Нема за що! — відповіла молодиця.

— Як — нема? — кінчив Зварич. — Погостили ви нас красно, та й за те дякуємо.

Підійшов дід Іван.

— Ідемо, пане господар. Далека дорога і час, бачите самі, який.

— Тим-бо то й не затримую.

— Дякую вам за гостину, та й перепрошую, що ми вам трохи суб'єкції нарobili.

Дід Іван махнув легковажно рукою.

— Яка суб'єкція! Я вам, паничу, дякую, що ви вступили до нас. Вибачайте, як щось не тее.

Зварич подав старому і молодиці руку, хлопці тільки вклонилися.

За хвилину всі вже сиділи на возі, тільки дід Федорій щось вовтузився ще коло нашильника.

Врешті підійшов з багатом до господаря.

— Ну, бувай здоров, Іване.

Дід Іван підніс голову і якимось так м'яко подивився в очі старого приятеля.

— Ідь здоров...

Подали собі руки, а молодиця низько вклонилася дідові Федорієві.

Вже сидячи на возі, Федорій ще обернувся до товариша.

— А кіньми, Іване, не гризися. Бог дав, Бог взяв. Най-но син верне здоровий, то знов придбаеш.

— Та воно так. Дав би Пан Біг милосердний, щоби вернув.

Виїхали з подвір'я.

Дід Іван аж на дорогу вийшов, ворота відчинив, а замикаючи їх, наказував Федорієві:

— А вступи, як будеш вертати зі Львова.

Дід Федорій потряс головою.

— А ти гадав, що до кого заїду?

Ще один поклін хлопців з воза, діда від воріт, а молодиці від хати, і віз покотився вулицею вниз.

А з вулиці на шлях, а шляхом через Куровичі до Львова...

Вже більш як дві години ждуть бужанці на потяг Підгайці — Львів. Ждуть його на залізничній станції Куровичі і діждатися не можуть. Спізнений.

Не надіялись, що прийдеться зазнати тих пригод у дорозі до Львова, не думали, що відбувати будуть її возом, пішки і врешті залізницею. Тільки не знати, коли ця остання приїде.

Сонце вже добре пішло з полудня, тіні чимраз більш видовжуються, а потяг, що мав іти в третій годині, ще досі не прийшов.

Похнюплено сидять хлопці, десь-не-десь тільки словом перекидаючись.

Діда Федорія нема між ними... Зараз недалеко за Словітою здибали, на своє нещастя, військовий обоз. В одній підводі розсілось колесо, і дід Федорій помандрував на «форшпан».

Зварич ставився, не давав воза — не помогло. Мало ще не арештували.

— Залізниця близько, доїдете і нею до Львова, — сказав йому якийсь старшина.

А дід Федорій тільки почухався з досади і безрадно розкладав руками.

— Що робити: війна!

Але жаль йому було за хлопцями, бо як від'їжджав, то раз у раз очі тер.

А зі Зваричем прощався спеціально, ще й науки давав.

— Бувайте здорові, паничу... Шкода, що не міг вас на місце завезти... А пам'ятайте, не виривайтеся самі, але разом, бо то якимось веселіше. А якби ви фану несли, то вважайте: дуже на такого б'ють.

Зварич старого в руку поцілував; сам не знав, як воно прийшло. А старий від того аж затремтів і обняв його, як рідного сина.

Військо не дало часу наговоритися доволі. Розкотилась команда, загуркотіли вози, і потягнувся дід Федорій у невідому путь.

Може, в сторону Бужан, а може, й ні...

Сидять тепер бужанські новобранці, осиротілі, мов курята без квочки.

Багато людей на двірці, але вони чогось чужі для них.

В звичайну пору мала залізнична станційка пуста і тиха. А ще вліті, коли спека позагонить навіть псів у якийсь холодний куток. Стоїть тоді двірець мовчазний і опущений, мов вигасла піч.

Та нині він повний людей і клунків.

Всюди — перед двірцем, у почекальнях, на пероні — стояли, сиділи, а то й лежали люди, немовби двірець був острівцем серед залитої країни.

Щораз перед двірець заїжджала нова підвода і викидала з себе свій зміст у формі людей і клунків. Нові приїжджі вносили новий заколот у «спокійну» громаду. Хто прибув давніше, вспів уже примоститися і бодай трохи втишитись. З новими подорожніми влітав гамір, крик і суматоха. Минало кільканадцять минут, заки й вони знайшли якийсь куток, заки зложили клунки і заки всадовилися самі.

В товпі переважали жиди. Десь-не-десь проглянуло лице слов'янина, і то хіба інтелігента, бо селян не видно було ні одного.

Над товпою стояв заодно клекіт жидівського говору, що, мов під подувом вітру, то здіймався, то опадав. З цього клекоту щораз жайворонком виплигував діточий плач, але тих жайворонків було стільки, що аж вуха в'янули.

Жінки переважно сиділи при клунках і дітях, мужчини стояли гуртками. Всім їм здавалося, що їхня біда, їхній

клопіт найбільший, і старалися якомога швидше розказати другим про все. Здається, ніхто нікого не зрозумів, але напевно всі облегли собі душу.

Хвилями, не знаю з якої причини, гамір раптово стихав і двірець завмирав на мить.

Надслухували, чи потяг не їде, причувалося, що гармати гудуть чи просто всім нараз не ставало теми?!

Навіть діти в таких разях забували про своє постійне заняття — крик.

Та зате після тої мовчанки зі здвоєною силою вибухала балачка наново і довго вдержувалась у своїй силі.

Зварич, лежачи оподалік на траві, приглядався мовчки цілій отій пестрій громаді.

Дивний народ жиди.

Любов до життя в них страшенно розвинена. Вони все старалися вигравати війни не кров'ю і посвятою, а штукаю. Фараона з його військом побило море, мури Єрихона розтопили трубами, а Давид хвисьнув камінчиком Голіята, і филистини втекли без бою. Тільки на правду притиснені до муру, боронились жиди, як льви. Величезна любов до життя наказувала їм якнайзавзятіше боронити його. І звідси, може, й пішла їхня завзятість у боротьбі за існування на дорозі будня. Кохаючи безмірно своє власне життя, любили його і в своїх рідних. Тому мало є на світі народів, щоб так падькались над своїми хорими, немічними і дітьми, як падькаються жиди.

Зварич мав докази на це перед очима.

Ось перед хвилею приїхав якийсь жидок. З якою ніжною печалівістю зсаджував він з воза стареньку німічну жінку — здається, матір свою, як старався, щоб вона зараз десь собі сіла і як весь час він заходився коло неї.

Або в другому місці. Блідий, як папір, старий жид, видимо, хорий, лежав на подушках, вигідно, мов у ліжку. Дві жінки, стара і молода, весь час були при ньому, то поправляючи постіль, то пересовуючи парасоль, що кидав тінь на голову недужого. А все це робили з такою насолодою,

мовби воно справляло їм приємність, і з таким переняттям, мовби про ніщо інше не думали.

А прецінь було про що думати...

Потяг не надходив, а зі сходу йшла страшна для них навала, перед якою втікали, де ноги несли, покидаючи все, а рятуючи тільки над усе укохане життя своє і своїх найближчих.

Серед товпи нараз гамір утих, і Зварич, мов той мельник, коли спиниться млин, збудився з задуми.

Все витягнуло шиї і застигло в надслухуванні. Дехто навіть вибіг на залізничний шлях.

— Здається, потяг надходить,— заворушився Зварич.

Хлопці миттю посхоплювались із землі.

Справді.

Повагом ударили сигналові дзвони, задріботили маленькі дзвіночки.

Товпа заворушилася, мов муравлище.

Піднявся галас, плач і накликування. Все бігло до клунків, поштуркуючись і перешкоджаючи собі. Діти підняли тепер соборний рев і тягнулися за мамами, як реп'яхи за кожухом. А мами мали не тільки їх. Цілі стирти клунків, подушок і перин теж вимагали опіки.

Але нарешті вже це скінчиться. Надійде потяг і забере їх, щоб вивезти в спокійні околиці, за Львів, а може, й ще далі.

Потяг надійшов, але... з противної сторони, зі Львова.

Влетів на станцію, засапаний, але бадьорий, страшний, але милий. Гуком, шипотом і стукотом заглушив гамір утікачів, а потім розстелив їм над головами широку, пориваючу і безжурну вояцьку пісню.

Транспорт війська їхав на війну...

Паротяг у квітах, вагони в квітах, люди в квітах. Немов не на війну, а на весілля.

Товпа як була нахлинула на потяг, так тепер відплила. Тільки очі післала настрічу військові, очі радісні, очі питаючі, очі вдячні...

Раділи перестрашені втікачі, що ось іде та сила, яка спинить навалу зі сходу, питалися, чи справді спинить, дякували, що їде за них на смерть.

Хто глянув на транспорт, мусив вірити в непобідимість австрійської армії.

Самі вагони давали запоруку. На кожному з них по-виписувани такі геройства, що стало б їх на цілу війну і ще на другу лишилось би. На однім вагоні виднів довгий ряд шибениць, на яких теліпались москалі. Під цим було написано: «Nieder mit Russen!!» На другім була заява: «Drei Russ auf ein Schuss!» — і біля цього тексту ілюстрація. На третім було коротко і ясно сказано про ціль подорожі: «Nach Petersburg!»

Вагони з бадьорими, веселими написами скривали в собі не менш бадьорий і веселий зміст.

Із кожних дверей виглядали молоді, всміхнені обличчя вояків, що блищали до сонця, як бронзові баняки. Лінійне військо, квіт армії йшов оце в перший бій.

Коли потяг спинився на станції, стихла і пісня по вагонах. Усе попхалось до дверей не так оглядати, як дати себе оглянути.

Але злізти ніхто не посмів.

Попри вагони ходила сторожа, і доглядав порядку дежурний старшина.

Тільки запити і відповіді літали та схрещувались між утікачами і вояками. З тих розмов довідався дещо і Зварич, бо велися вони по-німецьки.

Це був полк австрійських німців, що їхав з Берна на Моравії. Куди їхали — не сказали, бо, напевно, не знали.

В свою чергу, питалися вояки, куди втікачі збираються їхати і чого.

На це теж і вони не дістали відповіді. Втікачам наче з одного боку було соромно, а з другого — небезпечно признатися до правдивої причини своєї втечі. Крутили як могли, але ніхто не сказав, що москалі вже їм на п'яти наступали.

Потяг засвистав, трубач дав сигнал, і потяг рушив. В тій самій хвилині бухнула з отворених дверей вагонів пара на морозі, нова пісня. Кожний вагон старався, щоб тільки його чути було, і кожний співав що іншого. Все це зливалось зі стуком коліс в одну безладну, але дуже симфонію. Чулося в тім масу нагромадженої енергії, яку світами везли, щоб виладувати на полі смерті.

Співаючий потяг уже давно скрився за закрутом, але ще довго давав про себе знати. Гомін пісень широко і далеко розливався довкола, доки не всяк у стривожені галицькі поля...

На залізничному двірці вернуло знову все до давнього вигляду. Товпа втікачів уляглась, мов покоси, підірвані на хвилину ненадійним вітром.

Бужанці вернули назад на своє давнє місце і поклались на землю.

— Бог зна, доки будемо чекати на той проклятий потяг,— сказав з досадою один.

— Може, й зовсім не приїде,— додав другий.

Зварич, хоч сам злостився і сумнівався, вважав, що мусить між односельчанами піддержувати дух.

— Не бійтеся. Як начальник каже, що потяг приїде, то приїде.

А Склярський докинув:

— Якби потяг мав не йти, то жидова не сиділа б тут. Вони вже добре знають.

Ця «жидова», видно, таки напевно знала, що потяг приїде, бо терпеливо ждала на нього, розтаберившись по всіх усюдах двірця.

Справді. Не минуло й чверть години, як знову вдавили залізничні сигнали.

Голос дзвінків сколихнув товпою. Вона стрепенулась і почала нервовно готуватися до дороги.

Тим разом певно було, що це потяг до Львова, той довго ожиданий збавитель, такий химерний, але, врешті, таки ласкавий і доброзичливий.

З подвір'я перед двірцем, з почекалень знову пересипався народ на перон і підійшов аж до рейок, на яких ось-ось мав з'явитися потяг.

Голови всіх звернулись на південь, а очі перевіряли синю далечінь, чи не кучерявиться де над нивами, над чубами сосон білий дим паротяга.

— З другої станції щойно вийшов,— сказав хтось.

— Ну, то вже повинен бути дим,— нетерпеливився другий.

Нараз за плечима товпи хтось крикнув:

— Пляц, пляц!

Всі оглянулись, не рухаючись з місця.

Позаду стояли якісь чотири селяни і жандарм. Чого їм робити місце?!

— Proszę zrobić plac! — крикнув знову представник влади.

Втікачі неохотно розступилися, лишаючи між собою свободний перехід.

— Marsz! — закомандував тоді жандарм, і селяни рушили вперед.

В кожухах, у тяжких чоботях, сунули, як бездушні автомати. Широкі солом'яні капелюхи, глибоко втиснені на чоло, голови, понурені в долину, так що й лиця не видно було з-під них.

Позаду йшов гордо і велично жандарм з настромленим багнетом. З-під жовтої каски стирчали грізно рижі вуса і вилискувалось товсте обличчя, мов поливана миска.

Очі товпи забігали з цікавістю по селянах. Заглянули під капелюхи, облетіли спина, підстерегли запорошені чоботи. Врешті спинились на руках.

А на тих руках вужиком виблискується щось...

Ланцюги... Поковані...

— Dezerterzy? — паде запит у сторону жандарма.

Жандарм перечить головою, хвилю мовчить, а потім кидає між товпу:

— Moskalofili!

Це страшне слово. Страшнішого вже нема під нинішню хвилю. В нім усе: і зрада, і кровожадність, і підступ, і цинізм, і насміх над людською долею. В тім слові і причина, що вони, товпа втікачів, покинули рідні сторони і тягнуться в світ за очі.

— Moskalofili! — іде з уст до уст.

І враз зникає з облич жура, подівається десь нетерплячка, затирається змучення. Безмежна злість викривлює лица, прижмурює очі.

— Na stryczek ich! — прориває тишу чийсь голос.

— Zdrajcy!..

— Łajdaki!..

— Złodzieje!..

Поміж раменами стиснутих тіл просувається, як жало, чиясь палка і штовхає одного з арештованих у бік. Селянин мовчки поступається, не відвертаючи навіть голови.

— Тьфу на тебе, ти, злодію, ти, лайдаку! — кричить якийсь жидок і плює на другого селянина.

— Тьфу, тьфу! — плюють і другі.

Врешті, осмілені байдужістю жандарма, починають бити. Хто палкою, хто парасолем, а хто кулаком.

Одному з селян скинули капелюх, і понад головами заблисло сиве скуйовджене волосся старця. Але це не стримало нікого. Що значить сивина, що значить старий вік?

Ще гірше!

Старий, а береться зраджувати!

І посипались рясні удари на старечу голову, на згорблену спину.

А селяни стояли апатичні, байдужі, мов не їх біла, мов не на них плювала товпа.

Поковані, стиснені юрбою, тільки час до часу похилились, захищаючись від ударів.

Зварич з товаришами стояв оподалік і спершу тільки дивився. Слово «москальофіль» і для нього набирало якогось страшного значення, робило ненависними людей, до яких було прицеплене.

Але коли товпа роз'їлася вже до останніх границь і почала дерти на селянах одіж, він не міг видержати. Адже ці люди були поковані, нешкідливі вже. Нехай їх судять, нехай засудять, коли завинили, але не треба над ними знущатися.

Одним скоком знайшовся біля жандарма і крикнув до нього:

— Пане жандарм. Прошу вважати на арештованих!

Представник влади здивовано глянув на нього з-під жовтої каски. Що за смільчак важиться йому звертати увагу? Щетинясті вуса настобурчилися ще більше, а з-під них вилетів різкий, урядовий голос:

— Co mi pan ma do gadania?! Ja tu jestem komendantem. Kto pan taki?

Крик Зварича, а потім жандарма опам'ятав товпу.

Вона спинила бійку і стала приглядатись дивному чоловікові, що мав і чоло, і відвагу вставлятися за зрадниками.

— Хто я е! — відповів Зварич жандармові. — Я є австрійський вояк і хочу, щоби винних карав австрійський суд, а не жиди на вулиці.

Відвага і певність себе молодого хлопця зробили враження не тільки на втікачів, але й на представника влади. Він хвилю стояв збаранілий, шукаючи відповіді, врешті сягнув до торби.

— Ja zaraz z panem spiszę protokół, — сказав, щоби щось сказати.

Вже витягав службову книжку, вже товпа приготувилася на нову цікаву історію, коли несподівано влетів на двірць потяг.

Всі так були зайняті «москальофіями», а потім Зваричем, що й не завважали ні диму над соснами, ні гуркоту коліс.

Поява потягу перервала цілу сцену. Все кинулось до клунків і кривняків, лишаючи жандарма, Зварича і арештованих.

Видно, жандарм не дуже чувся певним свого поступовання, бо сховав книжку і, не глянувши на Зварича, повів арештованих до потяга.

Потяг недурно спізнився.

З таким тягарем, з яким він притаскався, міг не рушити навіть з місця.

Вагони запхані були людьми і клунками від підлоги до стелі, а навіть і понад стелю, бо і на дахах сиділи подорожні. Ні одна площинка не була вільна. Здавалося, що вже ніде і шпильки не пропхаєш.

А прецінь не шпильки, а вся товпа завантажилась на потяг. Як — це вже жидівська тайна, бо наш чоловік, певно, не був би туди заліз.

Хіба що були б його прийняли, як ось жандарма з арештованими, до службового вагона або був би вліз на дах, як Зварич з бужанцями.

Правда, крику, нарікань, сварки і прокльонів посипалось як з мішка, але втікачі всі до одного завертілись якимсь чудом між натовп подорожніх, і потяг рушив далі.

Тяжко постогнуючи і зітхаючи, але рушив...

Дивно розмістилися в нім пасажири.

Надолі, в вагонах, майже самі жиди. А на дахах — покликані до війська селяни і гурт бужанських усусусів.

По вагонах, може, й не самі жиди. Може, ще де й арештовані українські селяни?!..

Не видно було...

Місто чи село завсіди відбиває настрої своїх мешканців. Стає немов живою істотою, що радіє і сумує, ласиться і пиндючиться, боїться і грозить.

Спеціально впадає це в очі на війні.

Підійдете під якесь село чи місто, а вже здалеку кинеться вам в очі його вираз. І дуже рідко коли знайдете приємна або прикра помилка і застанете в даній місцевості настрої, якого не сподівалися.

Львів відбивав початки світової війни як не можна кра-

ше. В перших днях всміхався самопевно до синяви неба, маяв усякими прапорами і бив у небо австрійським гімном. Але з дня на день ця його самопевність, гордість і крикливість пропадала, а з пивниць та заулків виповзала невловима тривога і обсідала вулиці, площі та кам'яниці.

Шпилями церковних веж доглянув Львів у темряві ночі заграви пожеж на сході і почув страх за себе та своїх. Підставами будівель відчув тремтіння землі, що стрясалась від гарматних стрілів. А тремтіння були щораз частіші, щораз ближчі...

В сторону старого княжого города котилась нестримна навала полчищ зненавидженої держави... Ненавиділи цю державу всі мешканці без різниці нації і однаково боялися приходу її. Адже стільки літ наслухались і начитались про неї різного роду страхіть!

А тепер?! В кожному часописі стояло щодня великими буквами про нечувані бешкети й жорстокості напівднкних солдатів, висланців білого царя.

І Львів стуляв вуха, примикав очі, хотів під землю сховатися.

Боявся...

Боявся, хоч офіціальні звіти з поля бою сповіщали про побіди, хоч вулицями переїздили важкі гармати, переходили стрійні ряди військ, які, здавалося, не допустять ворога під мури двістітисячного міста.

Офіціальні звіти подавали побіди під щораз ближчими місцевостями. Виглядало, що коли так далі піде, то австрійська армія, весь час побіджуючи, дійде до брам Відня.

Стрійні ряди військ за два-три дні вертали назад то вагонами як ранені, то межами та загумінками як розбитки без шапок і наплечників.

Не знати, як добачували це приплющені очі Львова, як зачували стулені його вуха.

Чув він і бачив те все, хоч не міг вийти ще досі з дива, як воно можливе. Адже не могла російська солдатня по-

бити австрійських вояків! Мусило тут зайти щось несподіване а страшне щось, що залізні полки Австрії перемяло в мілкий пісок, гнаний вітром воєнної хуртовини.

Львів довідався нарешті про «правдиву» причину військових невдач.

Вістки про невдачі доходили до нього окреними дорогами, але причини подавалося офіційно в пресі на мовах усіх народів Австро-Угорщини.

«Надворі гарно і сонячно,— сповіщав звіт з поля,— наші війська всюди хоробробро б'ються. В численних випадках збаламучені москвофільством селяни зраджували наші позиції і подавали світляними знаками відомості ворогові»...

Щодо «надворі гарно і сонячно», то Львів знав, як собі це перетолкувати. Але війська не винив, бо пояснення до цього знаходив у другій частині звіту.

Москвофіли — селяни і неселяни були всьому винні! Задля них Росія почала війну, і за їх поміччю суне тепер від сходу навала, як весняна повінь.

Ще, чого доброго, докотяться буруни її аж до столиці краю...

Скреготав Львів зубами на москвофілів, а кулився зі страху, коли подумав, що за день-два можуть грохнути під його мурами московські гармати.

Не подібний був Львів до себе, коли ще жив мирним, буденним життям.

Завважав це і Зварич з висоти свого «місця» в потязі, себто з даху вагона, де примістився був разом з бужанцями.

Потяг підповзав під місто хробаковим ходом, звільняючи і так повільний свій бік. Постогнуючи і сапаючи, добував, здавалося, останки сил, щоби врешті скинути зі себе у Львові непосильний тягар.

А Львів яснів тисячами світильників серед гранату погідної ночі і темряви дримаючих піль...

Яснів, як колісь, але світло якось несміло продиралося

крізь темінь, шумів, як колісь, але той шум був уривчастий, нервовий і здушений.

Потяг заїхав на станцію і почав викидати зі себе все, що міг: подорожніх, клунки і зайві запаси пари.

Бужанці опинилися між хвилею товпи і разом з нею вплили на вулицю.

Зварич припускав, що на двірці стріне якогось інформатора від команди УСС. Але хоч як розглядався, не побачив нікого.

Треба було їхати в місто. Знав, що команда і Боева управа находилися при вулиці Мохнацького, 12, і рішив податися тамтуди.

Під командою стояв на стійці стрілець в однострої сокільського відділу зі здвигу. Жовтаво-бронзовий одяг нагадував англійця, а копуласта шапочка — японця.

Зварич зблизився до стійки.

— Стій! Хто йде?

— Вибачайте, товаришу, може, ви знаєте, де стоїть золочівський полк?

— Золочівський?!.. Не знаю!

— То, може, мені скажуть у команді? Ми приїхали саме з Золочева і хочемо до своїх.

— Ви з Золочева? Нині?!..

— З самого Золочева ні, але з-під Золочева.

— То Золочів ще не зайнятий?

— До часу, заки я виїхав, ні, і загалом не думаю, щоби міг бути зайнятий.

«Стійка» махнув рукою — мовляв, що ви знаєте, і легковажно всміхнувся.

— До команди я вас не можу пустити,— додав по хвилі.— Там тепер нарада булави.

Нарада булави — вислів сам по собі вже досить таємничий, а ще як вимовлений у нічну пору, у воєнний час і тихо, тоді набирає ще більш таємничого значення.

Зварич відчув цю таємничість і ані не думав домагатися вступу до Головної команди.

— А, як так... — погодився швидко, — то, очевидно... але що мені тепер робити!?

— Найліпше йдіть до Академічного дому. Там переночуєте, а завтра вже легко віднайдете свій відділ.

— Дякую дуже. Добраніч.

— Гаразд, товаришу.

Зварич перейшов на другий бік вулиці і ще довго дивився на освічений будинок Головної стрілецької команди та Боевої управи.

Раз у раз входили і виходили якісь військові, австрійські і стрілецькі, подзвонюючи шаблями, а деколи й острогами.

«Певно, кіннота! — подумав Зварич, слухаючи дзенькоту острог. — Завтра розпитаю; як тільки приймуть, то піду до кінноти...»

Нарада булави.

Уявляв собі... Великий стіл, застелений мапами, а над ним похилені постаті булавних стрілецьких старшин. Міряють, комбінують, обмірковують...

Бужанські новобранці стояли мовчки коло Зварича і собі гляділи на таємничий дім, що скривав у собі серце і мозок стрілецтва. Нарада булави!..

— Ходім, — перервав шепотом мовчанку Зварич.

Пішли швидким кроком під гору.

Академічний дім ще не спав. Світилися ще майже всі вікна, а на подвір'ї жевріли останки вогнів. Біля погаслих ватр бовваніли величезні казани, мовчазні, холодні і... порожні.

На вступі знову спинила бужанців стійка.

— Ми приїхали щойно з Золочева, хочемо тут переночувати.

— То йдіть до команданти, зголосіться.

Командант, цивільний сивавий пан, безрадно розвів руками.

— Всі кімнати битком набиті, шпильки нема де впхати.

— Товаришу командант, то, може, де на коридорі?!

— Коридори також. Ще не всі з міста повертали. Але як маєте чим накритися, то я вам дам околит соломи і лягайте на подвір'ї.

— Прошу дуже, — погодився з охотою Зварич. Йому навіть приємно було, що переспить надворі, як правдивий вояк на правдивій війні, а щонайменше — на маневрах.

З околотом наперед себе вийшов до своїх, які ждали на нього при вході.

— Мусимо спати надворі. Всередині нема місця.

Думав, що, може, хлопці зачнуть кривитися, і вже мав готову відповідь. Але жоден з них не згризся тим.

— Я таки хотів відразу кластися надворі, — сказав Склярський. — Погода, тепло, і сірячину маю.

— А ще як солома є, то нема ліпшого спання, — докинув Саган.

Занесли околит під якусь грушу чи яблуню, розстелили і поклялися рядом один попри другого.

Ще якийсь час перекидалися словами, нагадували то це, то те, а далі один по другім западали в сон, як у глибоку, спокійну воду.

Найпізніше заснув Зварич. Невигідно лежати було. Рука під головою терпла, а подушки не було. До того й думи, які весь день блукали Бог зна де, обсіли тепер голову, як рій.

І Бужани, і дядьки, і Керницькі. А наді все Наталка...

Що там кохана дівчина робить?!... Чи спить уже, чи, може, у куточку сіла і голівку схилила в задумі... Дядьки десь, певно, на приходстві... Може, дід Федорій був у селі... Гризуться ним, чи заїхав... А пані Керницька журиться, що зі справою мужа... Коби то завтра, то він усе полагодить, листи занесе, розповість... Шкода ясних очей Наталки, щоб заплакались, виглядаючи батька. Нехай уже ліпше заплачуть з радости, що батько вернув, а потім хоч раз, один-однісінький раз, на згадку про січового стрільця Петра Зварича...

Тяжко заснути, коли ноги в черевиках, голова на кулаці, а дівчина в серці.

Але змучення, яке приніс пережитий день, замкнуло вкінці і Зваричеві повіки.

Синій балдахін неба знижався чимраз нижче і накривав гамірливе місто. Під цим покровом стихав помалу гамір, німіли дзвінки трамваїв, пригасали світла вуличних ламп.

Під цим покровом спали твердим, молодечим сном і бужанські новобранці, притулені до себе, як правдиві воєнні товариші...

Другої днини Зварич перший збудився. Не привик ще спати де-небудь, а до того ранішній холод закрався під накривало і вибив його зі сну. Не так його товариші. Навчилися такого спання на нічлігах за кіньми і на варті під церквою. Спали тепер смачно, не відчуваючи ні невогоди, ні холоду.

Казарма ще дрімала. Тільки біля казанів на подвір'ї ворушились сонно куховари, наставляючи снідання.

Зварич, хоч і недобре спав, чувся здорово і бадьоро.

Встав, узяв свій казанок і пішов позичати води від кухарів, щоби вмитися.

— Ви, товаришу, не думайте, що я для вас буду воду таскати. Хочете митися — йдіть досередини, там під водотягом скільки душа забажає! — бурмотів до нього якийсь вусатий стрілець, підкладаючи дрова до вогню.

Без слова завернув і, набравши в казанок води, почав митися.

За той час побудилися і другі бужанці. Протягалися, аж кості тріщали в молодих сугавах, і голосно зівали.

— Ох, добре було спати, — сказав Склярський. — Коби так цілу війну!

— А кухарі вже снідання ладять, — додав по хвилі. — Ходім, хлопці, візьмемо від них води та помиємось.

Але Зварич ще вчас спинив їх:

— Не йдіть, бо так вам скажуть, як мені. Каже один: «Я буду для вас воду носити?» І правда! Вода є в Академічним домі під водотягом.

— Овва! Я можу й не вмиватися, — грозив Саган, але таки взяв від Зварича казанок і пішов по воду.

А потім один другому поливав, і так одним казанком води помилися всі.

— Не знать, чи дадуть нам тут снідання, — заговорив Склярський. — Добре було б хлебнути щось теплого.

— Йдіть котрий запитайтеся, я не піду, — сказав Зварич.

Пішов Склярський, але вернув зі спущеним носом.

— Не дають. Кажуть: «Ви не з нашого відділу. Шукайте своїх, то там дістанете».

Зваричеві подобалося це. Адже мусить бути якийсь порядок і розподіл.

Заки хлопці помилися і прибрали за собою соломку, збудилася вже і казарма. Почався гамір і метушня, розляглися якісь накази і накликування.

— Снідання! — гукнув вусатий стрілець із-за казана, і пішов той вигук по коридорах та кімнатах, повторений десятками голосів.

— А ми що, від мачухи!? — сказав котрийсь із бужанців з комічною скаргою в голосі.

— Нюхай пару! — відповів другий.

— Нема що, — рішив Склярський, — ходім шукати своїх.

Пішли...

Недовго й допитувалися. По дневі чогось люди скоріше до відповіді і легше можна де-небудь трафити.

На вулиці Хшановських знайшли золочівський полк.

І там теж диміли величезні казани на подвір'ї, а біля них товпилося молоде братство з горнятами, риночками і тільки десь-котрийсь із військовим казанком.

Зварич швидко відшукав свого команданта сотні і зголосився в нього. Мав готовий план оборони за

спізнення з відпустки, але, на диво, командант нічого не сказав, ні не запитався його. Прийняв тільки до відома згодошення і казав іти по снідання.

Чогось прикро зробилося Зваричеві. Відчув інстинктом, що воно не так, як повинно бути. Адже він спізнався, хоч і була до цього причина! З другого боку, припроваджував зі собою чотирьох нових стрільців!.. Чекав, з одної сторони, на догану чи бодай запит, з другої — на похвалу.

Станув у черзі і набрав кави. Але що не мав при собі цукру, то тільки потягнув пару ковтків, щоб розігріти шлунок, і передав Склярському. Цей зі смаком пив чорний плин, який в війську чомусь охрестили кавою, і хвалив:

— Добре, їй-бо, добре! Як ще зістане, то візьму другий раз.

Тепер поки що мусив спішитися, бо другі бужанці чекали на казанок. Навіть хліба не дали помастити маслом, яке добра мамуня всадила йому до клунка.

— Ви, хлопці, тут собі їжте здорові, а я йду на місто, — сказав Зварич. — Мушу листи порозносити і розпитати за панотця.

Думав, що без великих короводів дістане позволення на вхід. Адже має такі важні справи полагодити!

Але зі звільненням вийшла ціла морока. Сотенний не хотів на власну руку звільняти і казав чекати на полкового команданта.

Зваричеві знову це видалось дивним. Чому така формальність, коли є важна справа і нема часу до страчення?

Але, рад не рад, чекав.

За той час стрільці поснідали і почали уставлятися в відділи.

На подвір'ї з'явився якийсь новий командант. В однострої австрійського підхорунжого імпонував усім марсовою міною і витягнуною шаблею. Рядився, як сіра гуска, і всі його слухали, хоч ніхто його, здається, не знав.

Підходив до кожної сотні, оглядав її критичним оком і потім викидав з себе тонким голосом:

— Позір! Три кроки вперед — руш! Три кроки назад — руш!

На тім кінчилися накази і перегляд, а таємничий достойник переходив до наступного відділу, щоби повторити там те саме.

Поговоривши потім хвилю з сотенним, відійшов, супроводжений цікавими, трохи вистрашеними очима золочівського полку.

Щойно сотенний командант роз'яснив хлопцям:

— Інструктор від Головної команди! Відкликаний з фронту. Був уже в битві... Незвичайно здібний чоловік!..

Хто він такий, як називається — не довідався Зварич ні зараз, ні потім. «Незвичайно спосібний» військовий метеор блиснув тільки один раз на його овиді.

А може, пізніше забув розпитати про нього. Не стрічав його ніде потім на фронті, ні близько за фронтом, ні навіть у коші...

Надійшов нарешті полковий командант, і Зварич по тяжких трудах дістав відпустку, але тільки до полудня.

Пішов розносити листи від дядька.

Усіх адресатів було шість. Але тільки двох застав дома.

Один з них, радник суду, здається, твердий, бо на дверях була візитівка з трьома твердими знаками. Перестрашений жіночий голос розпитував докладно, хто такий прийшов, чого і від кого. Щойно тоді відчинилися двері.

Радник, старий лисий дідок, вислухавши слів і прочитавши Городюкове письмо, безрадно розвів руками:

— А що ж я тут могу, госп... пане?!.. Моя власть замала... Йдіть до консистора... Або, може, хтось з ваших... Українських командантів зробить щось для отця Керницького. Нині тільки войскові мають голос.

Видно, лице Зварича викликало в нього довір'я, бо, хвилю помовчавши, додав притишеним голосом:

— Зрештою, господине, я сам боюся, щоб мене, Боже борони, не посудили о щось. Такі тепер часи, що чоловік завтрашнього дня не певний. Я з душі-серця радий, але видите: не могу,— казав, випроваджуючи Зварича.— Кланяйтеся там панові директорові і скажіть, що я мимо найбільшої охоти есмь безсильний, бо сам... вважаєте... не тое.

Зварич пішов до другого. До греміального крилошанина митрополичої консисторії.

Святий Юр немов не знав про війну. Дрімив на ранішньому сонці з усіма своїми вежами, будинками, огородами. Подвір'я таке ж порожнє, як у мирний будень, коридори такі ж запущені і темні, як перед століттям.

Знайти когось у тому лабіринті безоких хідників і сходів — справжня штука.

Зварич немало намозолився, заки відшукав помешкання крилошанина.

Застукав...

Відчинив йому сам адресат, старенький і невідновлюваний, як святоюрський будинок, хоч і на ньому, так, як на будинкові, знати було сліди колишньої краси.

З-під сивих брів виглядали великі ясні очі, спокійні, як замерзле плесо. Довгий, тонкий ніс, повні уста і м'яке підборіддя надавали лицю жіночий вигляд. Мужеське було тільки високе чоло, вбране барокковими зволами кучерів.

З-поза високої постаті духовника війнуло пустою і стариною незамешканої хати.

— Ви до кого? — запитав крізь двері, мовби боявся напасті.

— До отця крилошанина! — і Зварич ще з коридора представився та розказав, від кого і з чим.

Крилошанин узяв письмо і впустив Зварича досередини. Хвилю було тихо.

Крилошанин читав лист, а Зварич водив оком по стінах, завішаних іконами, хрестами, зіллям з Єрусалима і карти-

нами з княжої історії — Пелеховського. В другій кімнаті кульгав покашлюючи старосвітський годинник.

Врешті крилошанин відложив папір і з-поза окулярів глянув у сторону Зварича.

— То ви родственник пана Городюка?

— Так есть! — відповів Зварич, простуючись.

— Знаю, знаю, дуже порядний чоловік. Але з отцем Керницьким, вважайте, я тут безсильний. Чому ні, ще нині перекажу ексцеленції. Але ексцеленція також не можуть на те порадити. Намісничество і військові власті мають тут до говорення передовсім.

— Так, прошу отця крилошанина, але отець Керницький зовсім нічого не завинив.

— Вірю. Знаю отця Керницького. Примірний священик. Але що ми можемо супроти військових властей?! Немає способу, ви знаєте.

— А як його вивезуть кудись або замкнуть у Львові надовше? Тепер війна, заки буде суд...

Крилошанин потурливо всміхнувся.

— Но, так воно не буде. Не припускаю ні я, ні ексцеленція, щоби в Австрії можна було задурно людей по арештах мучити. А ще до того священиків. Помилка дуже скоро виявиться. А тут можлива тільки помилка.

— Певно, що воно помилка, але ні намісництво, ні військова влада не кажуть священиків приковувати до гармат і тягнути з собою на позицію.

Зварич вивів це таким терпким голосом, що крилошанин здивовано глянув на нього. Просто вірити не хотів.

— Що ви кажете? До гармати приковувати!? Де? Кого?..

— Я сам на власні очі бачив, як артилерія вела якогось старенького священика зі Словіти.

Крилошанин неспокійно, порушився на кріслі.

— Зі Словіти?!.. Коли?

— Вчора в полудне. Люди казали, що цей старенький священик зі Львова.

Очі крилошанина вдивилися недовірливо в лице Зварича. Але те лице давало, видно, запоруку правди, бо крилошанин почав схвильовано говорити, потираючи долоною чоло.

— Хіба не отець Дольницький? Який він? Низького росту, похилий?!

— Так есть. Голову трохи так набік тримає.

Видно, ця остання признака відносилася таки до отця Дольницького, бо крилошанин взявся руками за голову, як в приступі жаху.

— Боже милосердний. Отця Дольницького... Куди ж його повели?

— Не знаю, прошу. Полк ішов на фронт, і між гарматами пішов прикований і той священик. Я хотів щось зробити для нього, але мене відіпхнули вояки, а якийсь старшина пояснив мені, що це зрадник. А сам священик сказав мені, що, видно, так подобалося Господу Богу, а «Пречиста Діва,— каже,— мене не опустить». Цілу дорогу, як ішов, бився у груди і молився. Ледве старенький тягнув ноги за собою...

Зварич глянув на крилошанина і замовк.

Холодне донедавна лице викривилось від болю, заплющені очі запалися в лоб, а стягнені брови кинули тінь на обличчя. Видно було, що терпів, що бунтувався його дух, що думка шукала помочі, а може, і мести, але затиснені уста не пропустили ні одного прокльону на адресу несправедливих.

Тільки руки, бліді і ніжні, стискали поруччя крісла. Врешті крилошанин підвів голову і розкрив очі.

— Страшне... Неймовірно,— сказав прибитим, тихим голосом.— Дякую вам, пане, що зайшли до мене. Я буду старатися, що буде в моїй силі. Перекажу ексцеленції... Дякую,— повторив ще раз і встав.

Зварич підвівся і мовчки поклонився.

Коли виходив з кімнати, кинув оком позад себе.

Біля стола стояв далі непорушно крилошанин, за-

стиглий у позі такої резигнації і безрадности, що не можна було сподіватися по нім сильнішого протесту.

Зварич вийшов із забудовань св. Юра з тягарем на душі. Ось уже в двох місцях був у справі отця Керницького і з обидвох виніс те саме враження: для Керницького не було там рятунку. Ніхто з тих людей, до яких носив листи, не давав навіть тіни надії, що справа поведеться. Всі безрадно розводили руками. Хоч, напевно, хотіли помогти, але не могли.

Чому це так?!

Адже Австрія не була державою застрашених овець, тільки прив'язаних горожан! Адже як не надуживали в ній прав пануючі народи, все ж таки була змога протесту!..

Чому тепер страх прикував людям ноги, зв'ялив руки, замкнув уста?!

Війна?!

Нехай і війна, але й на війні є якісь права, хоч, може, і менші, як за мирних часів. Не може ж так бути, щоби перший-ліпший старшина, жандарм, а навіть звичайний рядовик був паном життя і смерті поважних, статечних горожан!

Військо має в тих часах до говорення!?

Він знайде дорогу до військових. Піде до самої Головної команди УСС або ще вище — до Боевої управи, розкаже їм усе, а вони мусять щось зробити. Може бути, що тепер для цивільних всюди двері зачинені, але зате для військових всюди стоять отвором...

Отак роздумуючи, Зварич зійшов вулицею Скарги на Городецьку. Хотів сісти на трамвай і під'їхати до Головної команди.

Городецька вулиця — головна артерія головного двірця. В звичайний час повна все людей і возів. Тепер подвійно оживлена. Хідниками сюди і туди нервова публіка, вулицею вози, авта і трамваї. Гамір, торохкіт, трубки і дзвінки, що й розмовитись тяжко.

Нараз понад клекіт великої вулиці збився, як дужий орел понад громову хмару, ясний, бадьорий спів:

Ой з-за гори чорна хмара встала,
То не хмара — молоді гусари...

Зварич збудився з задуми і глянув у сторону, звідки доходив той спів.

Не видно було нічого. Тільки голос соток людей нісся по вулиці:

...То не хмара — молоді гусари,
Попереду йдуть генерали...

Щось нечувано веселого, незнано бадьорого дзвеніло в згуках тієї пісні. Здавалося, що ось за піснею з'являться і самі співаки — казочні красені-лицарі, на конях, як змії, в шоломах, як сонце, з мечами, мов блискавка...

...Попереду йдуть генерали,
А позаду б'ють у барабани...

Зварич перший раз чув ту пісню, і здавалося йому, що ніколи ще не чув чогось більш гарного і сильного.

Не видержав. Побіг наділ, щоб якнайшвидше побачити співаючих. А по дорозі, назустріч йому, линула далі ясна пісня:

...А позаду б'ють у барабани,
Не журіться, молоді гусари...

Нарешті!..

Крізь куряву вуличного пороху продерлися ряди співаючих. Попереду старшина, в жовто-сірім однострої, в мазепинці на голові.

— Стрільці! — скрикнув голосно Зварич і почав перепихатися ближче.

Мусив передертися крізь натовп, бо де тільки підходив стрілецький відділ, там на хідниках усе ставало і дивилося.

А відділ ішов рівним, повним кроком, вибиваючи зап'ятками рівномірний такт на камінній дорозі.

— *Zachciewa się im Ukrainy!* — сказав біля Зварича якийсь мужеський голос.

— *A cóż chcesz?!* — відповів жіночий. — *My mamy swoje legjony, a oni swoje. Przecież nie na nas idą, a na Moskali!*

— *Kto wie!* — відізався знову мужчина. — *Ja nie pozwoliłbym na taką niebezpieczną zabawę.*

Зварич обернувся і побачив за собою елегантно одітого панка з жінкою запідруку.

— *Вам, пане, це не подобається?* — спитав задиркувато.

Панок оглянув Петра трохи здивовано, трохи заскочено і, на диво, ні пари з уст не пустив.

Тільки жінка шарпнула його за руку і сказала з доктором:

— *Widzisz! Trzeba ci tego było.*

По цім пара зникла, а Зварич звернув очі у сторону відділу.

Саме перші ряди порівнялися з ним.

Зварич перебіг очима першу чвірку і аж затрусився з радості. Пізнав між ними двох своїх товаришів: Черника і Перфецького.

— *Сервус, Федьку, сервус, Леську!* — крикнув через дорогу.

Закликані обернулися і радісно кивнули головами. Потім Черник махнув рукою, щоби йти з ними, і Зварич пустився рівнобіжно з відділом вгору Городецької.

Відділ скрутив на Скарги і задержався під дяківською бурсою.

За хвилию впав наказ: «Розхід!» — і Зварич приступив до товаришів.

— *Що ти, Петре, не при стрільцях?* — питав Черник.

— *Як то ні... Подивися, зрештою!* — і Зварич підніс ногу, взуту у військовий черевик.

— *Фі! Диви!!* — аж свиснув з дива Перфецький. — *Та ти вже наполовину генерал.*

Зварича обступило ще більше знайомих з університету і з гімназії.

— Ти в якій сотні? — питали.

— Я в золочівськїм полку, в першій сотні.

— А маєте кріси?

— Ні!

— Овва! — видув зневажливо губи Черник. — Кинь, брате, оту Золочівщину. Ходи до нас.

— А ви в якій сотні?

— В Дідушкській! Ти знаєш, що то є?

— Я хотів би до кінноти! — сказав Зварич.

— До кінноти?! А де ж є кіннота?

— Не знаю, але я думав, що є.

— Поки що нема. Але ручу тобі, що як буде, то в першу чергу піде до неї наша сотня. Подивися, що то за хлопці!

Зварич повів оком довкола і мусив признати, «що то за хлопці». Стрункі, широкоплечі, високі, знайомі йому особисто або знані зі здвигу чи зі спортових змагань.

Великан Перфецький хлопнув його дружньо по рамені.

— Бери, Петре, на розум. Ходи до нас — і спокій.

— Коли я... зі своїми хлопцями з нашого села, — зам'явся Зварич. — Як же ж покидати?

— То ми і їх візьмемо, як щось варті.

— І як піднесуть кріс за цівку! — додав хтось із гурту.

— Ов, то ви щось так, як у Кривоноса.

— Не бійся! — успокоював Черник. — Він жартує.

— Не маю чого боятися. Я піднесу, — похвалився Зварич. — Але справді, знаєте, мені прикро буде покинути тамтих, — додав по хвилі. — Врешті, не знати, чи команда позовольть.

— Ти командою вже не гризися. Все буде зроблено, — відповіли йому, і Зварич пристав.

Після того забрали його з собою до казарми, завели нагору і представили сотенному.

Сотенний, молодий мужчина в однострої австрійського підхорунжого, прийняв його ввічливо, хоч чорні очка весь час свідрували його наскрізь, а вузькі затиснені уста трохи немов іронічно всміхалися.

Щодо самого Зварича, зразу погодився на перехід до своєї сотні. Щодо других бужанців, казав піти перше оглянути їх.

Зваричеві Дідушкова сотня заімпонувала. Вичувалося і більшу дисципліну, і порядок, і військове вишколення. Товариське життя вспіло вже розвинутися, товариське в розумінні військовим, зовсім не подібне до студентського.

— Отже, пополудні ми приходимо, — казали йому на відхіднім.

— Добре, приходіть, але, прошу вас, заберіть, як можна, всіх чотирьох хлопців.

— Побачимо, чи будуть надаватися, — дорожилися дідушківці.

Зварич вийшов з казарми в веселім, бадьорім настрою. Гарна сотня, сердечна стріча з давніми знайомими — все те відбилося ясным акордом у душі, розпогодило обрїй будучини. Тільки одна-однісінька струна дзигчала фальшиво: в усусусах не було кінноти... Не побачить його Наталка на розтанцьованім коні, в золотім орелі сонця, як бачила австрійських драгунів.

Аж застидався тих своїх дитинячих, романтичних думок. Думати тепер про дівочу чи свою молодечу примху, коли є сотки важніших справ, а передовсім — справа отця Керницького. Вона ж не посунулася ні на крок уперед. Досі не зробив у тій справі нічого. Одно хіба: довідався, що тільки Головна команда може що-небудь порадити тут.

Зближався до будинку на Мохнацького, 12, з почуттям страху, немов до церкви на перше причастя. За хвилю стане перед найвищою своєю владою, яка небагато має часу на розговори.

Підійшов до стрільця, що робив сторожу при брамі.
— Товаришу, чи головний командант приймає тепер. Вартовий подивився на нього і байдужо стиснув плечима.

— Йдіть запитайтеся! — показав головою на двері.

На коридорі не стрінув нікого, в кого би міг поінформуватися.

Станув під дверми.

Зсередини доходили звуки розмови кількох людей. Довго м'явся, заки надумався застукати.

— Прошу! — почув нарешті заклик і ввійшов досередини.

В кімнаті розмова ввірвалася, і всі звернули на нього погляд.

— Ви до кого? — спитав якийсь старший, грубий пан.

— Я до головного команданта.

— В якій справі?

— В приватній.

— То сідайте собі і зачекайте. Він зараз повинен прийти.

Зварич мовчки подякував і станув собі на боці біля дверей.

Почав розглядатись по присутніх і кімнаті.

Напроти нього за столом сидів якийсь в окулярах, з чорною борідкою і писав. Перед ним на столі лежало дві набійниці з поясами, а зараз біля стола на землі — три пари військових черевиків. Пан в окулярах час до часу переривав писання, оглядав набійниці або схилявся, підноси́в черевки і значив щось на підощвах.

Біля цього стола сиділо ще трьох: якийсь стрілецький старшина, зі змученою міною і при шаблі, розпертий недбало, на кріслі. Далі якийсь елегантний брюнет, у яснім одінню, з високим білим чолом і виплеканими вусами. Коло нього третій, також цивільний, з сивавою борідкою і ріденьким шпакуватим волоссям.

В кімнаті був ще другий стіл, на яким сидів австрійський четар з малими, розумними очками.

Перед четарем стояв грубий, старший пан, саме той, який відзивався до Зварича.

Перервана приходом Зварича розмова почалася тепер знову.

— Я таки своє обстоюю, панове. Кожна велика подія мала все певну зв'язь із подіями у всесвіті. Возьміть, наприклад, похід Ігоря на половців, Хмельниччину, війни Наполеона... Все або затьміння сонця, або комети.

Пан в окулярах, що записував три пари черевиків і дві набійниці, підніс голову і іронічно посміхнувся.

— Ви можете сміятися, пане професор, але це є факт.

— Можливо, — відповів професор тоненьким голосом і знову усміхнувся.

— От маєте, — продовжував четар, — доказ і на нинішніх часах. Останнє затьміння сонця і теперішні події. Цікаво, що ті всі небесні явища все віщували лихо.

— Тільки питання — кому? — обізвався елегантний брюнет.

Прийшов до слова грубий низенький пан, що стояв між двома столами. Зварич присягнув би, що це адвокат з провінції.

— Маю вражіння, що не нам, а їм, — заговорив швидко. — Чули ви, панове: кажуть, що під Бережанами мало бути щось страшного.

Професор підніс голову і примружив очі.

— Що мало бути?! Побили москалів, та й що більше!..

— Побили... Мало — побили. Р о з г р о м и л и! Оповідав мені один ранений... Цілу одну російську армію витопили в ставі!

Стрілецький старшина недовірливо покрутив головою.

— Не хочеться мені в це вірити... Неможливе.

Але всі «цивілі» разом з австрійським четарем накиннулися на нього.

— Чому — неможливе? — образився адвокат з провінції.

— Зовсім можливе. Окружили, притиснули — і кінець, — вирішив австрійський четар.

— Не розумієте мене, — говорив стрілець. — Я не тому кажу «неможливе», щоби це було стратегічним нонсенсом, але тому, що, як я чув, то наші мали там набрати.

— Неправда! — заперечив із-за стола професор. — Найліпшим доказом — нинішні звідомлення з поля бою.

Всі присутні згідно притакнули головами, а адвокат з провінції додав:

— Я вже кілька днів тому чув, що коло Бережан прийде до рішальної битви.

Але по хвилі, немов сумніваючись у цю «рішальну» битву, журливо похитав головою.

— Тільки одно мене дивує: пощо наші поставили в Губичах гармату і вимірили на Стебник?! Де Дрогобич, а де Бережани!..

— Но... знаєте... це на всякий випадок, — успокоював його австрійський четар. — Мусять бути приготовані. Ану ж яка несподіванка...

— В такому разі, і Львів?..

— Про Львів нема мови. Читали ви вчорашнє «Діло»? В останніх часах Львів перемінений на твердиню, і ледве чи москалі загалом здобували б його.

В тім моменті в кімнату ввійшов якийсь австрійський поручник, високий мужчина, з гладко виголеним обличчям.

Підійшов до стола і кивнув на привітання головою.

— Той пан до вас, — сказав елегантний брюнет і показав на Зварича.

Зварич зрозумів, що стоїть перед головним командантом.

Правда, уявляв собі його зовсім інакше вбраного, і навіть прикро йому зробилося, але не мав часу на роздумування, бо поручник уже підходив до нього, привітно всміхаючись.

Зварич витягнувся на позір, представився і, як міг найкоротше, розказав про ціль свого приходу.

Головний командант слухав його уважно, звисивши голову і примкнувши очі.

Врешті болюче всміхнувся і безрадно розвів руками.

— Ми нічого, товаришу, не можемо, на жаль, зробити.

Зварича мов окропом облило.

— Так... але я, я... мені казали, — сказав несміло, — що тут хіба військова влада може допомогти.

Головний командант знов гірко всміхнувся.

— Військова влада — так, але не ми, не стрільці. Ми тут безраді. Зрештою, австрійська команда має якісь підстави до арештів. Певно, що тут і там трапляються помилки, я сам знаю такі випадки, але це просто... помилки. — А обертаючись до елегантного брюнета з виплеканими вусами: — А ось пан посол у цій справі був уже в міродатних чинників, і нічого з цього не вийшло.

Пан посол встав з крісла і повагом підійшов до Зварича.

— Чув я, що ви говорили, і можу вам сказати одно: ніхто нині не має голосу, крім команди армії. Коли покажеться, що хтось невинний, не буде його тримати під ключем. Так мені вчора в корпусній команді сказали, і нема причини не вірити цьому.

Посол вернув назад до свого крісла, а головний командант додав ще від себе:

— Думаю, що за отця... як він?

— Керницького!

— Ага!.. Керницького, можете бути спокійні. Певно, за кілька днів справа вясниться. А щодо отця Дольницького, то це напевно безправний самочин якогось старшини, і я переконаний, що отець Дольницький дістане повну сатисфакцію.

На тім покінчилася аудієнція...

Зварич вийшов перед будинок Головної команди і сам не знав, чи має тішитися, чи журитися. З одної сторони виглядало, що доля арештованих не є припечатана, з другої — було ясным, що ніхто з наших не має змоги зробити щось для них. Одинока рішальна інстанція — це австрійська команда армії, і в її руках розв'язка справи.

Укрита і майже неслідна в мирні часи, військова сила показувалась тепер Зваричеві як великий, всемогутній

чинник, якому корилося все, що мало колись голос і значення.

Світські і духовні достойники, вибранці народу, визначні громадяни — все те принишло, змаліло, прикрите тінню гарматного дула. Простягалася та тінь на цілий край, падала і на будинок Головної команди УСС, при вулиці Мохнацького, ч. 12.

В найближчій трафіці написав Зварич письмо до дядьків. Потішав і їх, і Керницьких як міг. Потішав тим, чим потішали його, і казав вірити в те, в що вірив сам, не маючи ніяких підстав.

Про себе нічого не писав, про Наталку нічого не писав. Тільки додав для неї накінці одно слово поздоровлення.

Одно слово, що не раз пишеться довше, як цілий лист...

Без великих труднощів опинився Зварич у Дідушківій сотні. Перейшов з ним тільки Склярський. Інші три бужанці лишилися у золочівськiм відділі, бо не хотіли, як казали, покидати краєнів.

На новім місці Зварич далеко ліпше почувався. Багато мав тут товаришів і знайомих, а решта дуже швидко стала його товаришами і знайомими. Сотня складалася в переважній частині з інтелігентів, решта — були це бориславські робітники і сільські хлопці. Бориславці імпонували всім своїми одностроями, які мали ще на здвизі і були настільки національно та товарисько вироблені, що цілком не відбивали від учнів та студентів. Сільські хлопці були теж немов вибрані, самі второпні, свідомі й інтелігентні.

Дідушкова сотня мала вже тоді славу одної з найкращих і ту славу задержала протягом довгого часу тяжких трудів і кровавих боїв, поки не розплилася в стрілецькому морі, даючи йому своїх стрільців на старшин і підстаршин.

Дяківська бурса, в якій стояла сотня, надавалася дуже

добре на приміщення війська. Невеликі, віддільні кімнати і простора їдальня. Хлопці, розміщені роями по кімнатах, удержували в них взірцевий порядок. Спали на розстеленій соломі, прикритій ліжниками, а під голови кладучи свої наплечники. Коли брати під увагу молодий вік і здоров'я стрільців, спання було знамените. Ціла сотня, одинока з усіх усусусів, мала вже тоді кріси, щоправда, «веридлі», але мала і дуже пишалася тим.

Щодня рано виходила сотня на вправи на Кайзервальд, де поруч шведської гімнастики робила розстрільну і вправи в стрілянню... стріляючи долонею до долоні.

Зварича і Склярського призначено до першої чети. Це була неабияка почесть, бо перша чета рахувалася тим у сотні, що перша сотня у стрілецтві. Хто зна, чи допустили б вони того щастя, якби не протекція Зваричевих товаришів, які всі були в першій четі.

Сотенний писар, молодий хлопчина з великим волоссям, ще більшим носом і поважними окулярами, спершу робив труднощі і хотів Зварича дати до третьої чети. Не зі службової конечности чи примхи, а просто з охоти виявити свою владу назверх. Але аргументи товаришів переконали його вкінці, і сотенний писар піддався. Зварич пішов до першої чети, а що був високий, то навіть до першого роя.

— Но, а тепер, Петре, — говорив до нього Черник, — мусиш дечого підвчитися, щоб не наробили і ти, і Склярський нам стиду.

— Чого ж я маю вчитися?

— Вправи в четі, на місці, в ході, розстрільну...

— Я вже те все вмію, і Склярський також, — відповідав не без гордості.

— Ов, а то звідки? З Золочева?! — питався якийсь іронічний голос із кута кімнати.

— Так, товаришу, з Золочева.

Стрілець, що сумнівався, махнув недовірливо головою.

— Побачимо! — відповів Зварич.

Побачили таки зараз. Черник, видно, любив Зварича і не хотів його наражувати на компрометацію в сотні, тому таки зараз поставив Зварича і Склярського на середині кімнати і почав ними командувати. А викомандувавши все, що вмів, признав їх обидвох зовсім добре вишколеними і гідними до першої чети.

Тим своїм іспитом Зварич відразу здобув собі горожанство в четі. Найліпшим доказом цього було, що сам «вуйко» — поважний, бородатий стрілець Леонтинський — похвалив його і запропонував місце на спання зараз коло себе.

Одверта, весела вдача Зварича швидко з'єднала собі незнайомих товаришів у четі, і він по двох днях чувся так добре, немовби жив тут уже рік.

А за ті два дні багато дечого трапилось.

Перше — то побачення з Керницьким... Прийшло воно ненадійно для них обидвох і ненадійно скінчилось.

Сотня саме була вернула з вправ, а що ще не було обіду, Зварич пішов на Городецьку вулицю і зайшов аж до «Бригідок» — «славної» львівської в'язниці. Нараз увагу його звернула на себе товпа людей, що виплила з бічної вулиці. Товпа кричала, вимахувала руками, то стягалась, то розтягалась, як ручна гармонія, і помалу посувалась у його сторону. З усіх боків летіли до гурту люди, а всі вже по дорозі кричали і махали руками. Переважно були це халатні жиди, але не бракувало й пань, і солідних християнських панків.

— Що то таке? — запитав Зварич якогось стрічного.

— Арештованих москвофілів провадять.

В першій хвилі Зварич хотів завернути, але щось його наче торкнуло, і він підійшов ближче.

Серединою вулиці плелися арештовані. Чвірками, як військо. Прибиті, виснажені, запорошені — робили страшно прикре і болюче враження. Священники, інтелігенти, селяни і робітники, жінки і підростки — все те уставлене в суміш і посковуване разом за руки. Дехто з них ішов

мов на заріз. Голова похилена, ноги ледве волочилися. Але було багато таких, що, гордо випростувані, з піднесеним чолом ішли назустріч невідомій а страшній долі. Тих у першу чергу досягало обурення товпи. Падали на їх голови цілі жмути образ, проклять і прозвищ, а вслід за тим і каміння. Товпа прискакувала, як зграя собак, і біла, штовхала та плювала на них. Нерідко підносились і жіноча парасолька та, як могла, нищила зрадників. Товпа рівночасно бісилась і раділа, проклинала і хвалила, реготалася і скреготіла зубами.

А ряди арештованих сунули тяжким, повільним кроком у сторону «Бригідок»...

Зварич стояв на тротуарі і через голови других переглядав арештованих. Всі суспільні верстви були там заступлені, але тільки одного народу. Про арешти поляків не було ніде й чутки, а про арешти жидів ніхто й не припускав. Ці останні від перших початків війни робили себе такими гарячими патріотами, стільки при кожній нагоді давали на це доказів, що аж забагато було. Тому, коли Зварич побачив між арештованими одного жида, то просто не хотів йняти віри очам і довгу хвилю приглядався, заки повірив у дійсність. Між священником і якимсь стареньким селянином ішов автентичний жид — з пейсами і в халаті. Як він попав туди — це просто було незрозуміло, але, видно, було за що, коли австрійська влада відважилась арештувати коннаціонала випробуваних патріотів.

Ще Зварич не охолонув з дива, коли нові ряди принесли йому ще більшу несподіванку.

Побачив отця Керницького... Може, був би його й не пізнав, так змінився нещасний чоловік за кілька днів своєї неволі. Лице побабчилось, похуділо, аж шкіра звисла по боках лиця. Очі запалились, втратили блиск і томливо блимали з-під примкнених повік. Капелюх, той славний на цілу околицю півциліндр, нагадував своїм виглядом власника. Поламаний і позагинаний — видно, немало перейшов трагічних пригод.

Отець Керницький ледве ноги за собою волочив. Здається, що був би і не міг іти, коли б не провадили його попід руки два якісь молодші інтелігенти. Ні вони, ні отець Керницький не були поковані.

Зварич миттю зробив собі дорогу крізь товпу і прискочив до арештантів.

— Отче Керницький! Отче Керницький! — крикнув у сторону нещасного.

Керницький підвів голову, і бліда усмішка виплила на лице. Виглядав, як ледве притомний хорий, якого прикликають до пам'яті.

— Отче Керницький, я тут! — повторив голосніше Зварич, думаючи, що він його почує.

— So tam jest? — крикнув на Зварича поліціант, що теж приглядався походові.

Але Зварич не зважав на це.

— Я порозносив листи. В нашій команді сказали, що все буде добре. За два-три дні отець буд...

Останньої потіхи вже не скінчив. Поліціант узяв його на допити і тільки завдяки стрілецькій виказці Зварич не опинився сам під ключем. Заки розв'язався з поліціантом, похід минув уже пороги «Бригідок», і тяжка, обкована брама замкнулася за арештованими.

Зварич пізніше хотів дістати побачення, ходив до дирекції, просив усякими способами, старався зм'якшити церберове серце, але нічого не вдіяв. Навіть карточки з поздоровленням не хотіли передати.

Куди Зварич не бігав, до кого не вдавався, ніхто не міг чи не хотів допомогти. Врешті другої днини сказали йому на «Бригідках», що отця Керницького вже нема загалом у Львові. Куди поїхав чи там повели його — не знати. Напевно, на захід — може, до Перемишля, може, до Кракова... Там будуть розглядати докладно, хто за що попав, і там ніхто не буде покривджений.

Зварич подекуди навіть радий був з цього. Перемишль, а ще більше Краків — це вже таке далеке запілля, куди не

то війна, але, напевно, і нервова війни не дійшла. Скінчиться врешті мука отця Керницького, і він за кілька днів поверне додому.

Друге, що йому за час перебування у Львові приключилось, — це була стріча зі знайомим суддею Лапецьким.

Лапецького знав Зварич ще з Золочева і тепер дуже втішився, коли відкрив його під одностроєм австрійського четаря. Ще більше втішився, коли почув, що Лапецький відкомандований до стрільців.

— Знаменито, — радів. — Ви досвідчений старшина, були вже на фронті, то й стрільців добре поведете.

Лапецький справді брав уже участь у боях і просто з фронту приїхав до Львова.

— Ет, не говорили б ви дурниць! — відрізав йому Лапецький. — Думаєте, що війна — то забава?!

Зварич збився тим трохи з тропи.

— Чому забава?!.. Я того не кажу... Але чому ви кажете, що я дурниці говорю?

— Бо дурниці! Чого ви, властиво, лізете до стрільців?!

Зварич аж остовпів з дива.

— Як то — чого! — відповів по хвилі. — Того, чого всі.

— А, власне, чого всі і ви такі нерозумні?! На якій біди нам стрільців? А вже, як конче хтось хоче, щоби були, то нащо там три четвертини інтелігентів? Чи ми маємо так багато інтелігенції, щоб її з легким серцем винищувати? Досить того, що йдуть ті, яких покликали...

— Я маю вражіння, — перебив Зварич, — що стрільці будуть передовсім провадити освітну працю, пропаганду...

— То ви маєте кепське вражіння! — визвірився на нього суддя. — А я вам кажу, що стрільців так само вживають на гарматне м'ясо, як і звичайних вояків. З тою тільки різницею, що тут на тридцять убитих буде двадцять інтелігентів, а в війську на тридцять нема навіть двох.

Зварич знав суддю з того боку, що він любив трохи прибільшувати, але все-таки не міг не признати йому рації. Справді, коли б стрільці мали тільки битися, то наряд міг би за одним махом стратити весь молодий інтелігентний нарібок.

Суддя дивився на нього своїми сивими очима і злосливо всміхався.

— Романтика — це гарна річ! — казав. — Але треба реально дивитися на справи. Я вертаю з поля бою... Австрійців б'ють, аж дрантя летить. Генерали — останні дурні, старшини потратили голови, а з полків навіть і чет-вертини не осталося. Хто стримає москалів? Може, ми, стрільці? Зайдуть, де схочуть! Знаменито б'ються і вміють вести війну. А австрійські генерали спихають усю вину на москвофілів.

— Мусить бути в тім щось трохи правди.

— Ані за зламаний шеляг! Що може зрадити селянин, священик або учитель? Що один з другим знає? Але панове генерали мусять мати оправдання.

Суддя нахилився до Зварича, і його лице викривила злість.

— Чоловіче! — зашипів. — Цілими десятками вішають наших людей, як псів. Під Сокалем півсела вигубили. За що?!

Зварич стояв звисивши голову і не обзивався.

— Бачите! Тут треба глибше взглянути, не можна так: фай-фай! Будьте певні, що поляки раді з того, що стільки наших інтелігентів зібралось разом. А першій більшій битві вигине цвіт народу.

— Що ж нам у такому разі робити? — спитав заклопотано Зварич.

Суддя вп'ялив у нього зір і, прижмуривши очі, мовчки хитав головою. На устах з'явилася не то сумна, не то іронічна усмішка.

— Що робити?! — цідив помалу. — Що робити... Я вам скажу що.

І, нахилиючись до самого вуха, шепнув виразно:

— Розійтися по домах і не робити з себе австрійських патріотів. Нехай іде той, хто мусить. Хто не мусить, нехай не пхається, бо то злочин! Чуєте: з л о ч и н и!

Зварич настільки був приголомшений словами Лапецького, що ні не притакував, ні не перечив. Лапецький освітив стрілецьтво з зовсім іншого боку, як досі всі освічували. Той бік був такий страшний, що не можна було не остовпіти перед ним. Нараз: «Im się zachciewa Ukrainy», — пригадалися йому слова панка, що дивився на маршируючих стрільців...

Знайшов бодай один вилом у логічній будові судді.

— Все воно може бути правда, пане суддя, але в одно не вірю: щоби поляки раді були з того, що творяться стрільці.

— Можете не вірити, — відповів суддя. — Я вам не наказую. Але колись спімнете мої слова. Колись, коли вже буде запізно.

Після тієї розмови вертав Зварич мов з каменем у грудях. Зараз, як тільки прийшов у казарму, розповів про це товаришам.

Аргументи судді, перед якими боронився в душі, мусив тепер обстоювати на те, щоби товариші збили їх і привернули йому спокій і віру в майбутні.

І вони збили їх...

Нащо нам стрільців?!.. Для традиції, для обнови психіки, для оборони прав!

Вигине інтелігенція?!.. Не так швидко і за одним махом! Зрештою, не всі сотні такі, як їхня, де три четвертини інтелігентів. А хоч би й так, хоч би й вигинула, то це буде тільки часть молодого покоління.

Австрійську армію б'ють?!.. Може, в однім місці б'ють, а в другім — ні. Війна ще не скінчена, і рішаючи битви ще покажуть, чия візьме. Наших людей вішають, арештують?!.. Це правда, але чи не будуть ще більше вішати, коли стрільці розійдуться домів?..

Поляки радіють, що збираються стрільці!?. Коли б цим способом вони хотіли позбутися нашої інтелігенції, то не творили би власних легіонів, до яких іде їх інтелігентна молодь.

— Одним словом, — казав Федь Черник, — тут нема що роздумувати. Раз ми рішилися піти як стрільці на війну, то мусимо витривати і нічим не зражуватися. Нехай собі хто що хоче говорити.

Молоді аргументи швидко переконали молодого Зварича. Розмову з суддею він викинув з душі і вважав її витвором хвилевої зневіри і болючих переживань людини, що побачила страхіття початків війни на власні очі.

Тільки одно остало...

Те, що почало кільчатися, коли згинув дурний Якимцьо, те, що прозябало, коли вели прикованого до гармати отця Дольницького... Це була нехить і жаль до Австрії, з якою в'язали галицькі українці свою судьбу, надії і сподівання.

Під впливом страшних слів судді ця нехить ще більше росла і родила в душі ненависть до чужого та нез'ясовану тугу за своїм рідним, хоч ще дуже-дуже далеким...

Одного ранку забігла в стрілецькі казарми цікава і неждана вістка: сотня усусусів, що стояла в Гаях коло Львова, звела перший бій з ворогом.

Зварич чув уже про цю сотню. Вона рекрутувалась із найстарших членів стрілецької організації. Мала бути ціла в стрілецьких одностроях і з правдивими військовими крісами на п'ять набоїв. Вже місяць стояла ця сотня на селі, робила вправи і, як запевняли очевидці, могла безпечно рівнятися з лінійним австрійським військом.

Вістка про перший бій з ворогом миттю облетіла цілу львівську Україну, а «Діло» видало з цього приводу бойовий комунікат: «Сотня Українських січових стрільців, що стояла в Гаях коло Львова, звела на днях перший бій з москалями. Стрільці держалися дуже добре. Крім незначних тілесних ушкоджень, поважніших страт не було».

Дідушкова сотня, як один муж, була заздрісна.

— Не виглядає, щоб там така дуже страшна битва була, — говорили легковажно.

Але битва була, в «Ділі» писали про це, і всі балакали про неї.

— Цікаво, що то за «незначні тілесні ушкодження»? — питався Зварич товаришів.

— Десь, певно, котрийсь ногу стовк або руку скалічив до замка, — кепкував стрілець Качур, сотенний сміхотворець.

Всі засміялися, охоче притакнули і... були далі заздрісні.

Все ж таки «Діло» з першим стрілецьким воєнним звідомленням переходило з рук до рук. Кожний читав малу нотатку по кілька разів і ще потім заглядав через плечі, коли читав другий.

Читаючи отсе звідомлення, пригадав собі Зварич слова судді Лапеського. Може, й справді призначили їх усіх тільки на гарматне м'ясо? Може, й справді в цей спосіб хочуть знищити молодь української інтелігенції?! Адже що там хто не говорив би про вишколення і справність стрілецької сотні з Гаїв, не могла вона бути настільки боєздатна, щоби вже стати до боротьби з ворогом. Може бути, що народ тепер навіть жалує того, що так легко жертвував свою молодь на безуспішну загибель.

Але, прочитуючи «Діло», перший раз звернув увагу на рубрику, яку досі при читанні пропускав. Була це рубрика датків на Українських січових стрільців. Довгими рядами стояли там імена людей, що жертвували свої гроші, дорогоцінності, а навіть столову посуду для рідного війська. Були більші і менші датки, але й були дуже великі. Якось бідна вдова зложила один кульчик і срібну ложку. Кульчик — може, остання пам'ятка, ложка — може, остання дорогоцінність! Якесь подружжя жертвувало два перстені і дві обручки... Все те на бойовий скарб Українських січових стрільців!..

Зварич читав нині цю рубрику як найкращий, найбільш патріотичний бойовий поклик. Кожне назвисько висказувало свій погляд на стрільців і їх участь у світовій війні. Не було сумніву. Всі верстви українського народу в Галичині вважали стрільців своїм рідним військом; останнє віддавали, щоб допомогти тому військові.

Коли весь народ бажав собі, щоби таке військо було, чи ж можна було допускати ще якісь сумніви?!.. В австрійській армії цісарський наказ кликав під прапор усіх без огляду на те, хто чим був і що буде робити. В Українських січових стрільцях робив те саме народ, бо мав до цього більше право від цісаря!

Не мав тільки права карання за непослух...

Чи ж тому молодь цього народу могла не сповнити народного наказу?!

Зварич, раз вирішивши цю справу, постановив більше не роздумувати про неї. Не до нього належало роздумування над доцільністю чи недоцільністю існування стрільців. Зробивши один крок, зробіть і другий. Вступивши в стрілецькі ряди, піде з ними туди, куди поведуть його ті, яким народ віддав над стрільцями провід.

Стрільці від'їжджали зі Львова.

Вже два дні перед тим кружляла ця вістка по казармах, а день перед від'їздом це вже відомо було з денних приказів. Куди мали від'їхати, ніхто напевно не знав. Тільки «добре поінформовані» знали про це. Казали, що, може, до Стрия, може, до Перемишля, а може, й ще далі.

Сотенний писар Дідушкової сотні подавав ще і Станіславів, але сотенні «стратиги» висміяли його.

— Слухай, Горобець,— говорив до нього Черник.— То ще не квестія, що ти маєш шаблю і окуляри! Хочеш нас везти до Станіслава, а під Ходоровом б'ються. Думаєш, москалі перепустять нас за твоїм підписом.

Сотенний писар задирав догори визначний ніс і легко-важно блискав окулярами.

— Не будь, Федю, занадто інтелігентний. Тобі це не до лиця.

Поважний Леонтинський витягав з уст люльку і, кепкуючи, всміхався.

— Пан сотенний писар мають рацію,— говорив повчаюче.

— Чому має? — хвилювався Черник.

— Бо вони сотенний писар! — відповів Леонтинський і робив комічно-набожну міну.

Всі сміялися. Сміявся і сотенний писар, який урешті, притиснений до муру, признався, що про Станіславів він, властиво, сам видумав, бо вважав, «що там стрільцям було би незле».

Але його плану, видно, Головна команда не брала під розвагу.

Стрільці від'їжджали до Стрия...

Сотні за сотнями марширували на головний двірець. Львів гудів від пісень, мов у яке велике, радісне свято. Молоді хлопці, зібрані в довжезні колони стрілецьких сотень, почули радість збірної сили, розкіш спільного кроку і грянули по львівських мурах веселою піснею. Забули в тій хвилі про все: про рідних і коханих, про свої хати, міста і села; про те, що йдуть на захід, не на схід, про те, що йдуть на незнане а грізне.

Співали... Золочівці — про Сагайдачного, рогатинці — «Гей там на горі», бережанці — «Ми гайдамаки», сокальці — «Засвістали», а Дідушкова сотня — свою улюблену «Ой з-за гори чорна хмара встала».

Мішалися хвилі різних пісень, клубились, наповняли вщерть вулиці, а двигнувшись понад високі дома, заливали повинню згуків зачудований город.

Львів ставав навшпиньки і дивився на стрілецькі колони, що посувалися вулицями. Дивився різно, залежно від того, чиїми очима: гордо — українськими, невдоволено — польськими, підбадьоруюче — жидівськими. Але в усіх очах, які супроводжували стрільців, відбивався пев-

ний неспокій і острах. Щоправда, толкували собі всі відмарш стрільців як звичайне пересунення новобранців, але чому саме нині пересували їх, не за тиждень чи два... Видно, Львів був у небезпеці, видно, поголоски про успіхи москалів були правдиві і загального характеру...

На тротуарах вулиць, якими проходили стрільці, стояла збитою масою публіка.

— Славно! Славно! — підносилися українські оклики.

— Віват! — десь-не-десь покрикували жида.

А відпровадивши оком стрілецькі сотні, очі всіх мимо-волі летіли в сторону сходу...

Головний двірць виглядав, мов вулий, якого обсіли бджоли. Тут щойно видно було розміри паніки, яка охопила велике місто. Тисячі народу товпились біля входів, щоби продертися на перон. Поліція і військо вдержувало лад, але тяжко було вдержати його. Все перлося нестримно наперед, кричало і сварилося. Одна думка, одно бажання товклося в голосі: якнайшвидше до потягу і якнайдалше від Львова! Одним неподібні були львівські втікачі до провінціональних: не мали тієї маси клунків, що тамті.

Стрільці минули львівських утікачів і помарширували на вантажний двірць. Там мали сідати на потяг.

Але сідати не прийшлося так швидко. З потягу чи потягів, призначених для стрільців, не було ще й сліду. По рейках снувалися паротяги, щось перевозили, щось лучили і ані в гадці не мали готувати вагони для стрільців.

Сотні задержались біля шляхів і поклались покотом на землі. Коли прийдуть вагони, ніхто не знав і ніхто тим не турбувався. Команда вже про все подбає. А тимчасом незле було полежати, хоч і на спеці. Ніхто не звертав більшої уваги на убрання, кожний з певного роду погордою дивився на свій цивільний одяг, який тільки тому ще теліпався на тілі, що не було поки що стрілецьких одностроїв.

Дідушкова сотня ціла вже лежала на землі. Тільки один, Василевич, відомий чепурун, стояв, як бузько, і не рішався навіть сісти.

— Сідай, сідай, Іванку, — підсміхався з нього товариш. — Недовго будеш парадувати в тій своїй гардеробі. Віддаш до магазину, і хто зна, чи коли побачиш його.

— Маєш рацію! — відповів зрезигновано Василевич і почав розглядатися за місцем.

Потім витягнув з кишені хусточку, постелив на камінь і обережно сів.

Всі засміялися, а стрілець Качур встав, витягнув з кишені часопис і підійшов до Василевича.

— Прошу, возьміть, — простягнув до нього руку. — Шкода хусточки, поваляється. Підложіть під хусточку часопис, а під штани — хусточку, то все буде чисте.

Василевич злим оком змріяв Качура.

— Сховайте собі свій часопис разом зі своїми жартами.

А щоби не бути предметом дальших жартів, встав і пішов між другі сотні, нібито когось шукаючи.

— Мамин синок! — обізвався Черник. — Але добрий хлопець і здібний фотограф.

— І маляр добрий, — докинув хтось із гурту. — Я сам бачив його річі. Дуже симпатичні.

— Шкода, що образився, — жалів Зварич. — Був би нас відфотографував.

— Він довго не буде гніватися, — сказав Перфецький. — Я його знаю добре.

— А от, нехай Качур піде і попросить, щоб зробив знимку, — закепкував бориславець Гладун.

— Думаєш, що таке? — обрушився Качур. — Як треба, то піду. І ще дам йому одну газету, щоби підстелив під апарат.

«Вуйко» Леонтинський, що весь час мовчав, забрав тепер слово:

— То ви, Качур, добре на війну забезпечилися. Ніщо вам біда не зробить.

— Чому? — здивувався Качур.

Леонтинський поколував щось біля люльки і, похитуючи з дива головою, вимовив помалу:

— Тільки паперу цабрав... Встане на всі битви, до кінця війни.

Качур звертівся, як в'юн, і був би пробував відтяться, але голосний сміх товаришів збив його до решти з тропи.

До сотні підійшла якась пані.

— Панове, може, хто бачив з вас мого сина? — спитала зі сльозами в голосі.— Такий невеличкий хлопчина, в студентським убранню...

Стояла безрадно, розглядаючись по сотні, і говорила до всіх.

— Панове, прошу вас, може, хто бачив?

З третьої чети піднявся гімназист і підійшов до пані.

— Цілую ручки. Що сталося?

— Ах, добре, що вас бачу! — втішилася пані.— Знаєте. Миколка десь мені втік.

— Як то — втік?!

— Втік до стрільців. Вже цілий тиждень спокою не давав. Піду, каже, щоби не знати що. Микольцю, говорю, таж ти ще дитина, нащо їм тебе. Нехай, каже, хоч би баняки шурувати, а піду. І нині рано втік з хати, навіть плаща не взяв.

Витирала заплакані очі і говорила крізь плач:

— Якби бодай був більший, то нехай. Ідуть другі, може йти й він. Але то ще така дитина...

Гімназист стиснув раменами.

— Ні, пані добродійко, я його не бачив. Але я розпитаю, може, де причепився. Певна річ, що він ще замолодий до війська.

Сказав це таким тоном, немовби сам був Бог зна який старий. Тимчасом напевно не мав багато більше, як мамина згуба.

— Дуже вам дякую,— відповіла пані.— Будьте такі добрі, пошукайте його. А я йду поміж стрільців: може, Бог дасть, що сама його знайду.

Пішла поміж сотнями шукати свою згубу. Може, й однака... Може, вже його й ніколи не побачить...

Не перша буде і не остання!..

Вернувся обиджений Василевич і приніс новину: прийшла сотня з Гаїв. Між ними три дівчини. Повбирані в однострої, навіть пізнати не можна. Хто хоче, варто подивитися.

Багато хлопців посхоплювалось. Між ними й Зварич. Цікавий був і на сотню, і на дівчат. Ще не бачив їх, а вже чув певного роду нехить до стрілкинь. Війна — не бабська річ. Йдуть просто для примхи і щоби люди за них говорили.

— А ви, вуйку, не йдете? — спитав Качур Леонтинського.

«Вуйку» покрутив головою.

— Не цікаво.

— Як не цікаво?! А дівчата?

— Бачив я їх досить.

— Але не в одностроях!

— І в одностроях, і без. Не цікаво.

— Старість не радість,— зітхнув жалібно Качур і сумно завернув очима.

Тим разом «вуйку» не відгризся. Мовчки набив люльку і, закуривши, обернувся плечима до Качура.

Сотня з Гаїв стояла коло моста, попід який іде дорога на передмістя Левандівку. Все було в одностроях з австрійського військового сукна синявої краски і в шоломах з такої самої матерії. Стояли в лаві, покидавши наплечники і поставивши в кізлі кріси. Шоломи на їх головах робили з них якість англійське колоніальне військо або подорожніх, що мандрують по тропікальних країнах.

Зварич, хоч як пильно приглядався, не міг розпізнати між ними дівчат. Вже щодо одного стрільця мав деякі

сумніви, але в тій хвилі стрілець заговорив таким басом, що ніяк не можна було його взяти за дівчину, хоч би й яку емансипантку.

— Бачу, не пізнаєш! — почув за собою голос Черника.

— Таки ні.

— А от там, друга з краю. Така білява, бачиш?!

— Йди, то хлопець! — недовіряв Зварич.

— Дурний! Придивися ліпше. Де ж хлопець має такі ноги, а плечі, а бедра...

Справді, коли було придивитися, то пізнати було ладніші форми будови, хоч на перший погляд був це молоденький, гарненький стрільчик — і більш нічого.

— Вже бачиш?

— Бачу.

— А тепер подивися на середину сотні. Той чорнявий, що рукою щось показує, — це також дівчина.

Зварич знову довший час мусив придивлятися, заки признав, що це також стрільник.

Дівчата завважали, що на них дивляться, мов на чудо, і відвертались та хмурились, прибираючи рівночасно якнайбільш «мужеську» поставу.

Але й хлопцям з гаївської сотні вже було забагато тих оглядин, бо один визвірився на Качура:

— Чого так витріщуєте очі, товаришу?! Згубили ви тут що?

Качур прижмурихнув одно око і їдко всміхнувся.

— Десь мені жінка втекла. Може, часом, є в вашій сотні!?

Стрілець на ті слова зробив таку міну, що Качур уважав за відповідне вицофатися, що виконав хоч і швидко, але дуже дискретно.

За ним потягнулася і решта цікавих, і площа перед сотнею з Гаїв опустіла.

Дідушківці були трохи заздрісні на неї (бо і в бою була, і правдиві кріси має, і ціла омундирована), але цю заздрість покривали як могли.

— Овва! — говорив один. — Дали їм мундури та й мають.

— І кріси дали, — докидав другий.

— Не штука битися, як мають такі кріси, — філософував третій.

— Але фізично наша сотня ліпша.

— І жінок нема.

— Зате хвальків нівроку, — сказав спересердя «вуйко» і закінчив розмову.

Заїхав нарешті стрілецький потяг. Старі, чорт зна звідки вигребані вагони, з повириваними дошками і обдряпані з краски. Тільки напис: «6 Pferde, oder 40 Mann» — виднів на кожному вагоні. Паротяг теж старозавітний, мов перероблений з самовара. Але кінець кінцем потяг був і можна було ним їхати.

Сотні за сотнями підходили до вагонів і займали їх по рецепті: сорок людей на один вагон. Але ця рецепта була тільки до якогось часу. Показалося, що не стане вагонів, і треба було святе військове правило змінити. Замість по сорок, пішло на один вагон по шістдесят. Хоч як Дідушкова сотня протестувала проти цього, не помогло. Обставини були сильніші навіть від неї.

Качур, нарікаючи на залізничні порядки, дописав крейдою до «40 Mann» ще «oder 60 Schützen».

Було в тім багато правди... найменше дві третини стрільців не можна було ніяким робом підтягнути під рубрику «мужів», не додавши їм по кілька літ і бодай по кільканадцять волосків під ніс.

В вагоні першої чети мало що не поїхало шістдесят один замість шістдесят.

Ледве всі с'як-так примістилися, як з другого боку шляху вскочив досередини якийсь молоденький гімназист.

— А ви хто такий, пане товаришу? — запитався Леонтинський, весело розглядаючи новоприбулого.

— Я... я... стрілець.

— А з котрої сотні, коли вільно спитати?

Гімназист почервонівся і хвилю не знав, що відповісти.

— Я ще з жадної, але хочу до якоїсь зголоситися,— сказав нарешті.

— А чи ви часом не називаєтеся Миколка? — допитався «вуйко».

Хлопчина підніс здивовані очі на Леонтинського, немов придивлявся, звідки «вуйко» його знає.

— Ні! — заперечив категорично. — Я не Миколка, я — Василь.

Леонтинський всміхнувся своїм добрим усміхом.

— То знаєте що, «Васильку», — сказав спокійно, — вертайте ви до своєї мами, і буде все добре. Вона тут ходила і питала за Миколкою. А думаю, в цім випадку Миколка і Василь — то одно і те саме.

Гімназист стратив до решти певність себе. Великі очі облетіли по лицях стрільців і, не знайшовши для себе підмоги, заплили слізьми.

Видно, були це сльози злоти, не безпомічності, бо хлопчина випростувався і сказав задиркувато:

— Як ні, то ні! Не хочете мене прийняти, то я собі ще місце знайду. І таки піду до стрільців, а до мами не верну.

Заки «вуйко» зібрався на відповідь, хлопець плигнув з вагона і зник.

— Ото зіллячко! — сказав Качур, заглядаючи через двері.

— Вилупити б порядно такого. Видно, батька нема дома, — доповів хтось із кута.

— Потягнеться такий бахур, тільки клопоту наробить.

— Буде з нього добрий стрілець, — промовив поважно Леонтинський.

— Ідемо-о-о!! — закричав чийсь голос надворі. — Всидати-и-и!!

Біля вагонів заметушилися. Забігали сюди й туди останні стрільці, які ще прощалися з кимсь чи так чого повилізали.

Небагато з них мало з ким прощатися. Хіба львівські, і то тільки дехто, бо невеличке число знайомих дісталось аж до потягу. Решта остала перед двірцем.

Паротяг засвистав, тим разом уже востаннє, і, дихнувши глибоко, зрушив вагони з місця.

Замаяли шапки, затріпалися хусточки...

— Прощайте!

— Гарзд!

— До побачення!

— Гарзд! Гарзд! Гарзд!

Іхали...

Паротяг бухав клубами чорного диму, а вітер ніс той дим і стелив над головами товпи перед двірцем. Разом з димом неслася і бадьора стрілецька пісня... Неслася подувом вихру, розкочувалась переливом хвилі... Стадами голубів злітала під сонце, ластівками припадала до кам'яниць...

Передавала останній поздоров княжому городові...

Місто Стрий і не думало ніколи, що прийдеться йому бути тим озером, до якого влиються всі стрілецькі ріки. З усіх сторін Галичини, з усіх міст і містечок з'їхалося в нього протягом кількох днів шістнадцять тисяч стрільців. Але на тім не кінчилося. Щодня голосилися в команді нові добровольці, щодня над'їздили нові гуртки — одні підводами, другі залізницею.

Стрий виглядав як розбурхане муравлище. Тільки що ті муравлі не були однакової масти.

Поруч одноманітних міських убрань — яскраві кожушки гуцулів, темні сіряки бойків, чорні кабати подоляків. Поруч «сі», «ся» і «се» — «це», «се», «те» і «теє». Поруч тернопільських «кавунів» — станіславівські «гриси», коломийські «англійці», перемиські «каштани», бориславські «малахи». Все те трималося поки що віддільними сотнями, але ходило вже всміш, щораз то більше відчуваючи спільноту стрілецької громади.

Як ця вся маса стрільцтва змістилася в малім Стрию — Бог один знає, але змістилася і була весела.

Дідушкова сотня дістала на стоянки кілька господарств на передмістю, що тягнеться вздовж залізничного шляху. Добре, що дні випали теплі і погожі, а то не весело було б по стодолах та оборогах. Накриватись не так дуже було чим, а в декого таки зовсім нічого не було. В однім убранню до стрільців пішов.

Але ніхто тим не гризся. Інша журба мулила серця дідушківців, відбирала гумор і не давала їм спати.

Вони досі не мали ще правдивих військових крісів!..

— Вже заплатив би чоловік, коби тільки дістати! — нарікав Перфецький.

— Питай між жидами, — підсміхнувся Качур, — може, й де є крамничка з крісами.

— Ей, тобі жарти в голові, а я таки серйозно кажу.

— Маю вражіння, що від ранених дістав би, — піддав думку Черник.

— Не кваптеся занадто. На все є свій час! — говорив повільний і розважний «вуйко».

— Час часом, — обізвався Зварич, — а все-таки і ви не мали б нічого проти «манліхера».

— Певно, що не мав би, і ручу вам, що дадуть.

— Дадуть, але не знати коли, — гарячився Черник. —

А тим часом можуть післати з отими канонами на війну.

З погордою показав на свого «верндля» і аж сплюнув з досади.

— Не плюй! — скривився Качур. — Ще не знаєш, як воно стріляє. Та ти якби його ланцом від воза набив, то півсотні москалів викосиш.

Хлопці гризлися, нарікали, нипали по місті за раненими, але крісів не знаходили.

Аж одного пополудня змінилася ситуація. Качур явився в сотні з новісільським крісом на плечах. Ішов так гордо, немовби держав на рамені не кріс, а гетьманську булаву.

— Качур, ти де його вирвав? — кинувся до нього Перфецький.

Качур зміряв Перфецького від ніг до голови і відповів звисока:

— Передовсім, не «вирвав», а по-друге, не «його» а «їх», бо до цього кріса кажеться «ви».

— Добре-добре, але де?

Качур довго дорожився, заки зрадив дорогоцінне джерело набування крісів.

На залізничнім шляху спинялися потяги з раненими. Там можна за дешеві гроші купити кріс, набой і навіть набійниці. Треба тільки чатувати на потяг і злапати його, заки від'їде.

З тієї хвили стояла на полі сотенна стійка, про яку не знала команда, і стерегла шляху, як ока в голові.

Ще того самого дня сотня дочекалася потягу з раненими. Все, що жило, побігло на залізничний шлях по кріси. Стрільці кинулись до вагонів, і почався оригінальний торг. Австрійські вояки спершу не второпали, в чім річ, і в першій хвилі дехто з них навіть задурно подарував кріс чи набійниці. Але, зорієнтувавшись, що мають перед собою якихсь диваків, почали ставити чимраз вищі ціни. Спочатку по п'ять, по вісім, а далі й по десять корон за кріс.

Зварич попав на вагон зі старшинами. Зараз біля дверей сидів якийсь старий отаман з раненою ногою. Черевик на нозі був розрізаний, а потім зв'язаний дротом.

— Що ви собі бажаєте? — спитав суворо Зварича.

Зварич на хвилю зніяковів.

— Хочу купити кріс! — сказав несміло.

— Купити?! А ви хто?

— Я Український січовий стрілець! Доброволець військовий...

Лице отамана випогодилось, а під сивими вусами загра-ла співчуваюча усмішка.

— Купують кріси! — звернувся до якогось поручика з перев'язаною рукою.

— Нечуване!

— Капітальне!

А обертаючись до Зварича:

— Ну-ну, купуйте, — сказав сміючись, — тільки шануйте його і не стратьте!

Зварич одним скоком опинився біля другого вагона і за пару хвиль був уже щасливим власником нового кріса. Правда, заплатив за нього десять корон, але дістав ще набійниці, і то майже повні набоїв. Що значило для нього десять корон? Адже має ще неруханих п'ятдесят, які дістав від старого радника Полоза. Придадуться. Може, ще прийдеться й однострій купувати?!

Вертав поперек поля на стоянку і тишився, як мала дитина. Тепер щойно представляє собою якусь воєнну вартість, тепер чує, що щось значить і щось може.

На стоянці застав уже майже всіх товаришів. Але небагато з них купило кріси. Одно — що не всі мали стільки грошей, друге — що в цілім потягу не було стільки крісів, щоб вистало на сотню. Ранені вояки, видно, всього відрікалися, і тільки десь-котрийсь зберіг зброю.

Перша чета майже ціла запаслася в кріси. Вона переважно складалася з інтелігентів і найскорше дістала відомість про потяг.

«Вуйко» Леонтинський хоч і не бігав купувати, але кріс мав. Качур купив для нього і тепер торгувався з «вуйком».

— Кілько заплатив, то заплатив, але дайте десять корон!

«Вуйко» пикав поважно люльку і не піддавався.

— Ну, дев'ять! — спускав Качур.

— Дам шість! — промовив нарешті Леонтинський.

— Слово даю, що ви якийсь дивний чоловік. То я вам приніс готове, а ви торгуєтесь!..

— Про мене, носіть собі два, — сказав нібито байдуже «вуйко» і відвернувся. Але покрадіємци раз у раз зиркав на кріс.

— Ова! — обрушився Качур. — Не хочете, то я в другій четі продам. Ще й зароблю, а вам даю по фабричній ціні. Останнє слово: берете чи ні?!..

Стануло врешті на сімох коронах, і торг скінчився.

Тоді Качур звернувся до чети і, сміючись, виголосив:

— Даю вам найсвятіше слово чести, що я стратив корону на тім інтересі. Але маю сатисфакцію, що «вуйко» купив кріс.

Другої днини знову стояв на шляху потяг з раненими і знову кільканадцять крісів прибуло до сотні.

Тим разом і Склярський прийшов до зброї.

Тільки дали знати, що над'їхав потяг, хлопець перший пустився був бігти в сторону залізничного шляху, але зараз же вернувся.

Зварич бачив його засумовану міну і зразу догадався, в чім річ. Вчора так був зайнятий купівлею, що забув зовсім про свого односельця.

— Певно, грошей тобі бракує!? — запитав Склярського.

— Та, трохи не достає, — почухався хлопець. — Маю чотири корони.

— То мало. Найменше вісім треба. А знов тобі не можна лишитися без сотика...

Склярський тяжко зітхнув і махнув безнадійно рукою.

— Нема що! Треба обійтися без того, як інакше не виходить.

— Ні, Василю. Я тобі позичу десять корон, і ти біжи купи кріс.

Темні очі Склярського на мить загорілися радістю. Але швидко знову пригасли.

— Дуже вам красно дякую, але... коли я вам ті гроші віддам.

— Дурниця, Василю. Хіба мені їх зараз треба? Будеш мати, то віддаш, а не будеш, то й обійдеться.

Не минуло й півгодини, а Склярський вернув уже з крісом до сотні.

Ця подія ще більше зблизила обидвох бужанців до себе. Вже з хвилиною виїзду з села станова різниця, яка все-таки існувала між ними, постійно маліла. У Львові зникло сакраментальне «паничу», а з'явилося «пане Зварич». Свідомість тих самих обов'язків і тих самих прав помалу затирала між ними нерівність формування. Прийшла на чергу історія з крісом.

Здавалось би, нічим незамітна, а прецінь і Зварич, і Склярський відчули її. Однакова зброя зводила їх до однакового рівня, і Зварич не бачив уже в Склярським парубкача зі свого села, а Склярський забув про панича зі школи.

Зате обидва не забували про Бужани...

Вечорами, коли тільки знайшлися біля себе, їхня розмова мимохіть зверталася туди, куди на самоті летіли думки. До рідного села... Згадували, догадувались і мріяли. І ця розмова щораз то тісніше зв'язувала їх з собою, бо тільки вони два могли її провадити. Тільки два з цілої сотні!..

Тон їхніх розмов був чимраз більше журливий. Вістки, які доходили до них, не настроювали весело. Від ранених і розбитків, що вертали з поля бою, довідувались про місцевості, які лежали багато на захід від Золочева, хоч і в іншій стороні Галичини.

Битва під Бережанами, битва під Галичем, вкінці — битва під Красним.

Про цю останню розказав їм якийсь старий вусатий німчисько, що заплівся городами на їхню стоянку. Як він дістався до Стрия і чому сюди дістався, хоч не був ранений, про це ніхто не питав, а він не квапився розповісти.

Але про битву розказував широко і цікаво.

— Наш полк, — говорив, — стояв на краю лісу за якимсь селом. Раненько, ще сонце не зійшло, почали на нас наступати москалі. Вийшло їх на поле, як мурашок. Кількома розстрільними рушили до наступу. А артилерія

як зачала бити в ліс — пекло чисте. Командант полку ранений, командант куреня забитий, нашого сотника присипало землею, в сусідній сотні двох старшин упало. А що рядовиків, то й не казати. Але ми тримаємось. Відбили один наступ, відбили другий, а тоді самі до протинаступу. Москалі в ноги, ми за ними, дивимось: московські гармати стоять на полі. Тоді наш курінь на ті гармати! Взяти... Начіпалося хлопців до гармат і тягнуть до лісу. А тоді москалі як не зачнуть шрапнелями бити. В саму гущу. Кожна шрапнеля — десять людей. З нашого куреня мало хто врятувався. Ми тоді до лісу на старі становиська. Під вечір — відворот. Зайняли нові позиції. Команданти казали зложити виряд на вози, щоб легше було. Правда, що легше, але я через те не маю нині нічого. Вночі як зробилася суматоха. Козаки!.. Не знати як, коли і звідки, впали на нас як буря. Відразу все змішалось. Я боронився до останку. Двох застрілив, одного заколов, але не було ради. Почали наші втікати. Вози з речами, з муніцією, з харчами — все пропало. Полк наш уже не існує. Але чи тільки наші? Трійця гармат пропало. Генерал запровадив їх на багна, і ані одна не врятувалася. Зараз того генерала арештували і під воєнний суд. Та він не дуже й винен. Кажуть, що йому селяни дорогу зле показали.

— Таж карту мав!? — дивувалися хлопці.

— Що карта! Карта на війні не дуже допоможе.

— Ох, ті селяни, ті москвофіли, — кінчив він своє оповідання.

Німчисько виговорився, наївся і поманджав кудись. Набійниць не мав, а кріса ніяк не хотів продати. Думав, видно, що це його оборонить перед евентуальним закидом утечі.

За невеселими вістками з фронту почали появлятися і непокоючі вістки про стрілецтво.

Десь-хтось приніс, що австрійське командування не хоче годитися на стільки стрільців і що, ймовірно, деякі вернуться назад додому.

— Не вірю в те, — говорив сотенний писар Горобець. — Австрія не така дурна, щоб викликувати невдоволення між українцями.

— І позбуватися найменше одного полку, — казав Черник.

Але «вуйко» Леонтинський був інакшого погляду.

— Хто знає, панове, чия в тім рука... Можливо, що декому ми не вигідні, коли нас багато. Можливо... Все можливо...

І, попакуючи люльку, снував далі свої думки:

— Шіснайцять тисяч — то не жарт! Чотири добрі полки, дві бригади, дивізія... Возьмім поляків. Їм не дуже-то приємно було б, коли б українці виставили більше добровольців, як вони.

— Куди ж тоді подіються ті, які вже не можуть вернути додому?! — вмішався Зварич.

— Їм то в голові.

— А мене якби не прийняли, то я на власну руку буду воювати, — обіззався Качур. — Кріс маю, набої маю, залізу в якийсь ліс і так, як на засідці: що москаль покаже ніс, а я — цок!

— І до торби, — докінчив Перфецький, сміючись.

— А як москаль покаже не ніс, а ногу? — запитався Зварич.

— Ей, ви зараз чіпляєтесь за слова. Я говорю серйозно.

— І ми серйозно приймаємо, — заявив з комічною повагою «вуйко». — Але не забудьте, товаришу, про газети. Вони вам дуже в небезпеці придатуться.

Побитий Качур зрезигнував з дальших планів, і розмова знову вертала на поважний шлях.

— Я тільки одно кажу, — говорив Черник. — Щоби там не знаю що було, я від стрільців не піду. Мусять згодитися, хоч би не хотіли.

— Про нашу сотню нема мови, — заявив авторитетно сотенний писар. — Ми є еліта, прошу не забувати, і хто як хто, але наша сотня напевно остане.

«Вуйко» моргнув весело оком і вклонився в сторону сотенного достойника.

— Як пан сотенний писар так кажуть, то так і буде.

— Вуйку, дайте собі спокої з тими китайськими чемностями, — обрушився Горобець.

— А що ж я такого сказав? — удавав здивованого Леонтинський. — Я тільки поважаю владу.

Горобець був задобрий хлопець, щоби на правду образитися. Спеціально до старшого віком «вуйка» відносився з поважанням і не раз сам сміявся, коли Леонтинський легенько покепковував з нього. Щодо других, то хоч сотенний писар і хотів задержувати повагу та достойство свого уряду, не все йому те вдавалося. Одноліток і гімназійний товариш більшості стрільців Дідушкової сотні міг тільки в службі числити на їхній послух. Поза службою ставав рівнорядним товаришем, якому не прислугували більші права від інших. А що любив не раз щось авторитетно заявляти, то й діставалося йому тоді від товаришів за переступлення неписаних законів сотні.

Дискусії на стрілецькі теми провадилися в сотні повсякчасно, коли тільки була вільна хвиля. За обідом і за вечерею, між ранішніми й пополудневими вправами, а найбільше по стодолах та оборогах перед сном. Кожний день приносив якусь поголоску, якусь новину, якусь радісну чи сумну вістку. Це все йшло під дискусію, і майже ніколи не кінчалася ця дискусія песимістично. Молоді, здорові і веселі хлопці сподівалися більше, як могли дати обставини, і судили людей легше, як вони були варті.

Одного дня розійшлася чутка, що стрільці мають зложити присягу Австрії. Хлопці обурювалися тим.

— Звідки? Яким правом? Або ми йдемо служити Австрії?!

— Ми присягали українському народови!

— Що з нас хочуть робити? Австрійських ополченців?!

— Коли ми присягнемо, то одного дня розв'яжуть стрільців, а нас розженуть по полках!

— Не будемо присягати! Або нехай годяться, щоби йшли на війну так, або розійдемося додому.

Але такі думки виринали тільки спочатку. Коли хлопці глибше над тим застановилися, то справа почала набирати інакшого вигляду.

— Що ж буде, як ми розійдемося. Невже ж тим що-небудь досягнемо?!

— Може, навіть і дехто бажав би собі, щоби стрільці зникли. Тоді весь нарід можна було б підтягнути під рубрику зрадників і московських запроданців...

— А всі ті цілі, задля яких зібралися стрільці... Чи нескладання присяги варте було того, щоб раз на все похехати їх?!

І сотня рішила присягати...

Прийшов 2 вересень 1914 року — важний день у стрілецькій історії.

В тім дні довідалися всі офіційно з уст головного команданта, що стрільців має бути тільки 2500. Болюча ця вістка громом ударила між стрілецькі ради. Тринадцять тисяч п'ятсот хлопців мало вернутися додому.

Стрільці не винили за це Австрії і її уряду, але поляків. Змалку виховані в тім переконанню, що Австрія рада б нам усе зробити, тільки поляки не дають, — і тепер вхопилися цього. Тим дасться пояснити, що й цей удар не розбив стрільців.

Головний командант мав на площі промову. Говорив, що одна ціль стрілецтва — йти визволяти і освідомлювати російських українців — відсунена в далеку будучину. Поки що ворог сам іде вперед і нищить по дорозі все, що тільки пахне українством. Остається нам тільки боротьба зі зброєю в руках, боротьба в обороні zagrożеної Галичини. Австрійське командування дозволило тільки на 2500 стрільців. Ні заходи парламентарної репрезентації, ні його власні не мали успіху. Хто рішається на все найгірше, — кінчив

командант, — хто твердо постановив витривати до кінця і ясно здає собі справу з наслідків своєї постанови, нехай зголошується добровільно. Ті, які хочуть іти додому, стануть наліво, ті, які на війну, — направо.

Понура тиша залягла майдан, на якому зібралися стрільці. Хлопці, звисивши голови, стояли мовчазні і прибиті. Кожний з них мав вирішити справу, не тільки особисту. Як же вирішити її?!

Почалося від першої сотні.

На запит, хто голоситься до стрільців, ціла сотня, як один муж, перейшла направо. За першою пішла друга, третя, десята.

Добровільний поділ завів, прийшлося рішати наказом. Вибрано найліпші стрілецькі сотні, а решта мала вернути до своїх сіл і міст.

Але й це не так легко було перевести.

До головного команданта підійшов гурт хлопців. Попереду якийсь молодий інтелігент.

— Пане головний командант, — сказав провідник, салютуючи до спортової шапки. — Прошу слухняно прийняти нас до стрільців.

— Не може, пане товаришу, нема вже місця.

— Що ж ми зробимо з собою. Ми з Тернопільщини, а там уже москалі. Як нам тепер вертатися?

Командант глянув на тернопільців. Самі гарні, рослі хлопці. Прекрасний військовий матеріал! Стоять ось тут перед ним і просяться на війну. Але чи тільки вони?! Куди не поведе зором, усюди стрічає ту саму просьбу в очах.

— Добре! — обізвався врешті до тернопільців. — Зголошиться в канцелярії, і підете з нами.

Роз'яснилися обличчя, засвітилися очі, гурток проскрибованих вернув назад до стрільців...

Тим часом по сотнях ішли дивні торги. Торгувалися хлопці за участь у війні. Багато інтелігентів: студентів і гімназистів, які не попали до вибраних, намовляли те пер декого, щоб замінятися за місце.

— Товаришу,— просив якийсь гімназист сільського хлопця,— чи вам так на тім залежить, щоб іти на війну?

— А вам залежить?

— Бачите... я... мені також не залежить, але я мушу. Я з-під Бродів, і не можу вже додому вернутися. А ви з яких сторін?

— Я зі Стрийщини!

— Ну, то ви можете безпечно вертатися. Пощо вам пхатися. Війна не знати коли скінчиться, а все-таки ліпше вдома, як де. Я сам якби міг...

Бідний гімназист брехав; що на язик налізло, щоб тільки намовити хлопця до заміни. Врешті намовив, і щасливий станув на його місце.

Зварич побіг між золочівців довідатися, як його односельці рішилися. Приємно йому було, що ні один з них не хотів вертати до Бужан. З золочівського відділу загалом дуже мало відступило. Зате трапився там випадок, здається, одинокий на всі сотні, не тільки стрілецькі, але цілого світу...

Один стрілець купив від другого місце в сотні, з правом іти на війну і евентуально бути забитим. Продавцем був маломістечковий купчик, що під впливом надмірного романтизму пішов до стрільців, а покупцем — учень торговельної школи, що під впливом купецьких наук навчився купувати романтику за гроші.

Скільки-то ще було таких, які були б купили право йти на війну?!.. Тисячі молодих хлопців, що рвалися до рідного війська, що днями і ночами марширували до Стрия, тепер стояли сумні, забуті, принижені... Навіть надії ніхто їм не подав, що колись, може, зміниться, може, побільшиться число стрільців і вони знову вернуть у ряди. Дивилися з заздрістю на тих, яким усміхнулася доля, на тих, які знайшлися між вибраними.

Дві тисячі п'ятсот стрільців відходило з майдану на стоянки, тринадцять тисяч п'ятсот розходилося зі Стрия до мів.

Бувають хвилі, коли пора року видається найкращою, найповнішою. Щедрою рукою розкидає усі свої нагромаджені скарби, стає перед очима в усій своїй красі і принаданості. Немов хоче навіки вбитися в тямку, оставити по собі ясний, невмирущий спомин.

Кінчався серпень. Миналося літо, а на чергу приходила химерна, злослива осінь. І літо, щоби не зійти безпам'ятно зі сцени, пристрасним рухом роздерло на собі шати і блиснуло розкішним, божеським тілом.

Над Стриєм стояла пізнолітня ніч...

На темне склепіння неба викотився повний червоний місяць, як стиглий кавун. Викотився і станув непорушно серед безмежної блакиті. Задивилася земля на небо і собі знерухоміла. Вітри поклалися, не дихаючи навіть, завмерла трава, застигли в любовнім екстазі квіти, закаменіли в німій молитві дерева, витягнувши високо до небес руки. Одна тільки срібна мережка місячного сяйва тремтіла на землі і розливалися пахощі матіоли.

Парна серпнева ніч протягалася ліниво, як кітка, прижмурювала очі і пашіла пожадливістю незаспокоюної жажди.

У таку ніч не спалося стрільцям. Затісно було в будинках, задушно було в грудях. Ніч кликала, манила, ніч тягнула до себе. І йшли до неї хлопці, як до любки, і поринали в ній, як у бездонній тоні.

Не спалося у таку ніч і Зваричеві. Завтра назначено від'їзд у далекі, невідомі сторони. Нині ще тут, на своїй рідній землі... Завтра, може, закрийють хмари блакить неба, збудяться вітри, розколишуться дерева, зашумить дощ. Нині погідно і тихо...

Пішов без ціли поміж садами. Чи ж треба ціли в таку ніч?! Вистане повна грудь нез'ясованих бажань...

Далеко, десь на другім кінці міста, співали стрільці. Разом з пахощами квітів прилинула до Зварича пісня...

Гей, там за Дунаєм
Молодець гуляє,

Молодець гуляє,
Він кричить, гукає...

Розгулявся молодець за синім Дунаєм... Десь така сама ніч стояла над дунайським гирлом. Десь так само мовчали дерева і пахли квіти. Хоч груди давив жаль за покиненою Україною, хоч прийшлося і під турком жити — гуляє молодець.

Але коли поглянув на другий бік ріки, не видержало серце...

Подай перевозу,
Хай перевезуся...

Кричить, гукає на перевізника, хоч знає, що даремні зусилля. Другий бік Дунаю обставили московські сторожі. Не пускають.

Та на ту Україну
Хоч раз подивлюся...

Збанувало козацьке серце за рідною землею. На вигнання, серед чужих і на чужій службі проходять літа, і кінця їм не видно. А там, у ріднім краю, кохана дівчина остала, сльози виплакала, очі видивила, милого дожидаючи.

Хоч раз подивлюся...
Не так на Вкраїну,
Як на ту дівчину!..

Безвільно сперся Зварич на пліт і заслухався в пісню. Гей! Йому такого перевізника! Щоб перевіз по синіх водах ген далеко на схід, хоч раз на Бужани подивитися. Не так на Бужани...

Збудила його з задуми якась розмова. Дві постаті, що нахилені до себе сиділи на лавочці під грушею. Видно, теж слухали мовчки пісні, бо Зварич шойно тепер їх запримітив.

Дівчина і хлопець.

— Хоч раз подивлюся,— повторив хлопець слова пісні і нахилив голівку дівчини під місячне сяйво.

Дівчина засміялася крізь сльози.

— Тобі жарту в голові, а я...

— А ти знов плакати хочеш.

Хлопець пригорнув назад голівку, а дівчина притулилась до нього і скаржилася, як мала дитина.

— Так-так... Ви всі такі хлопці: не плач... Підеш завтра хто зна куди і доки, а я тут сама лишуся...

— Що ж зробити, дитино! — зітхнув хлопець.— Така вже стрілецька доля... Але ми знову вернемо, чого ж журитися?

— Вернете, але не знати коли...

— І не знати хто? — кинув необережно...

Як розсипане намисто, бризнули дівочі сльози.

— Я не хочу... Ти мусиш вернути... Що я без тебе... — захлипала і судорожно водила руками по його раменах.

— Любочко, успокойся, не плач! — утихомирював хлопець.— Не випадає так за стрільцем плакати.

Думав, що тим віджене від неї чорні думки. Але дівчина ще більш розхлипалася.

— Я знаю, завтра не можна мені плакати... Але нині... ніхто не видить... нехай хоч виплачуся.

Стихло під грушею. Мовчав хлопець, і тихенько на його грудях плакала дівчина. Тіниста груша схилилася над ними і обтулювала молодят шовковим листям...

Нараз хлопець стрепенувся, немов скинув з себе тягар.

— Кохана! — сказав ясным, бадьорим голосом.— Чого нам думати про завтра?! Чого журитися про те, що буде? Нині наше! — і почав зціловувати сльози з коханих очей.

Спершу дівчина тільки безвільно піддавалася пестощам. Лежала мліло в раменах хлопця, час до часу схлипуючи, як дитина крізь сон. А далі й вона збудилася. Випростувалась і відкинула назад голову, аж коси розсипались по плечах. Хвилю дивилася в лице хлопця, а потім швидким рухом обпледа його шию руками і впилася устами в його уста.

Зварич шойно тепер усвідомив собі, що підслухує, і застидався сам себе. Легесенько, щоб не сполошити тиші,

щоб не налякати коханців, відсунувся від плота. Перекрадаючись від сутінка до сутінка, почув за собою, а може, тільки здавалося, що почув, притишений, кипучий шепіт дівчини:

— Нині твоє, коханий!..

Може, це був витвір його уяви, може, шелест його кровів, а може, вітрець шевельнув спросоння бадиллям малин?..

А може, й сказала!?!..

Над Стриєм стояла пізнолітня ніч...

Галичино рідна! Краю вузеньких нивок і польських доріг! Не раз твоїм синам виривається терпке слово на твою адресу. Не раз у мріях покидають вони тебе і йдуть у кращі, щасливі сторони шукати ліпшої долі.

Але коли справді прийдеться покидати тебе, коли вже покажеться граничний стовп, тоді з сердець твоїх синів обривається кровавий шматок і падає ще на цім боці. Ніколи вже той шматок не наросте на серці, ніколи не загоїться рана. З кожного місця і в кожній порі летять до тебе думки твоїх синів і припадають до вузеньких нивок, як до матірних грудей. Бо велика їхня любов до тебе, Галичино, краю химерного підсоння і незavidної долі.

Коли по цілонічній сльоті погідний ранок позолотив стрілецький потяг, то стрільці вже були без отого шматка серця, яке остало по тамтім боці Карпат, у Галичині. Ніччю проїздили границю. Продряхлі від гірського холоду і дрібного дощу, набиті, як селедці, по вагонах і помістницях, не знали певно, де ця границя. Але відчули її, бо шматки сердець почали густо падати на залізничний шлях. Три тисячі стрільців переїхало Карпати. Хоч дозвіл був тільки на дві з половиною тисячі, п'ятсот хлопців таки втиснулися між вибраних і поїхали на війну.

Стрілецький потяг з'їжджав у закарпатську рівнину.

Перед очима, куди оком засягнути, простягнулася залита сонцем країна. З мадярських пушт віяв теплий ві-

тер і грів, і сушив, і веселіші думи навівав. Примовкло було стрілецьке братство під час холодної ночі. Ще по критих вагонах то хоч розмови якийсь час ішли, але на помістницях то й говорити було зимно. Ховав кожний голову в ковнір, глибоко, як тільки міг. Тулится до себе не потребували, бо й так творили непролазну гущу. Тому в отвертих вагонах стрільці помокли тільки на плечах, бо, притиснені один до другого, не пропустили дощу.

Вагон, у яким їхав Зварич, був критий, і хлопець принайменше не змок, хоч і дзвонив зубами від холоду. Цілу ніч ока не зажмурив. Притиснений у куті, сидів, підобгавши під себе ноги, і думав порваними образами, перескакуючи від стрільців до гімназії, від гімназії до Бужан, від Городюків до Керницьких. Одно, що заєдно трималося кожного образу, — це Наталка. Де вона тепер?! Що з нею діється?! Москалі напевно вже в Бужанах. Може, втекла куди, а може... Не докінчував страшної думки, відганяв її від себе, а вона, як настирлива муха, вертала знову і бзеніла над вухом. Молода дівчина тільки з мамою. Півднка солдатня вривається до хати, рабує, плюндрує і... Ні! Як можна щось такого припускати!? Дядьки зі старою Керницькою щось уже там вирадили.

— Границю переїжджаємо! — збудив його з задуми чийсь голос.

Зварич не біг бачити її. Але відчув, відчув болюче, як і другі.

Ось лишається за ним рідний край, ось покидає все, що в тім краю було йому близьке і дороге. Іде серед темної ночі в далекі, незнані сторони, на незнану судьбу.

Щойно перша станція за Карпатами, Воловець, перервала одноманітність їзди і принесла розвагу.

В Воловці дістали хлопці сніданок.

Рух, погідний день і веселе сонце розпогодили трохи захмарені обличчя. Заметушились стрільці, забігали попри вагони, хто за знайомими, а хто так, щоб завітисися. Розталяли язика, і полилися перекликування, запити, оклики.

Але передовсім допомогла тут тепла кава.

Військова кава не має в собі якихсь незвичайних складників, але зате має таємний дар повертати гумор воякові. Коли заков'язне тіло і згорбиться душа, тоді немає стриму для розпучливих дум. Кожна небезпека виглядає на безвихідне положення, недобра поголоска — на злагіднену правду, кожний неуспіх — на трагічне призначення. Але коли продряхлий вояк нап'ється гарячої кави, тоді дужчає тіло і простується душа, і все йому виглядає навпаки — як перед тим.

В Зваричевім вагоні перший Качур перервав гнітючий настрій.

— На дідька я буду журитися тим усім. От кава є, — і почав витягати горня з наплечника.

— Маєш рацію, — сказав Черник і собі став вимивати посудину на каву.

А при шляху, на сіножаті, вже парували величезні казани, покрикували кухарі і увихалися дежурні, доглядаючи за порядком. Хлопці ставали в чергу і підступали помалу до казана.

Перший раз нині смакувала кава Зваричеві. Випив її, не думаючи про те, що вона ні ароматна, ні солодка. Головна річ — що гаряча і досить її було.

— Беріть, хлопці, багато, бо нині останній раз на снідання кава! — вигукнув Качур.

— А завтра що?

— Гріте вино з цинамоном! Не бачиш винниць на долах?

— Та то кукурудзи! — сміявся Зварич.

— Кукурудзи своїм порядком, а винници своїм.

— Качур, а може, там і салямі росте? — обізвався «вуйко» Леонтинський.

Качур прижмурих одно око і солодко всміхнувся до Леонтинського.

— Вам, вуйку, нащо салямі? Ви свої зуби на галицькій ковбасі з'їли, салямі тверде, не вкусите.

— А ти все-таки подивися, — звернувся до Качура Зварич. — Може, таки справді вистає яке салямі з-поміж кукурудзи.

— Передовсім, молодий приятелю, — почав поважно Качур, — салямі не росте так, як лопух або ти, але його робиться з осялячого м'яса. І тому...

— Ви не повинні були сюди їхати, — докінчив за нього і на його адресу «вуйко».

Качур уважав за відповідне змінити тему. Тим легше міг це зробити, що, власне, прийшла на нього черга брати каву.

— Не бійтеся, товаришу кухар, не перелієте.

Кухар глипнув на нього спідлоба.

— «Не бійтеся»... А як потім не стане?!

— То я віддам!

— Дякую за приемність, — втрутив котрийсь. — Твоє горня щось не має апетитного вигляду.

— Але зате його власник має апетит, — додав другий.

— Вчепіться вже раз когось іншого, — відповів їм Качур, таскаючи своє об'ємисте горня, повне кави.

Снідання було роздане, казани назад висаджені до вагона, але потяг далі стояв непорушно на станції. Минали години за годинами, сонце щораз то вище підпливало, а від'їзду не було. Затє шокільканадцять хвиль їхали інші потяги то в одну, то в другу сторону. Військо, гармати, обози, муніція, харчі. Що їхало на захід, то було призначене на Сербію, що на схід — ішло проти Росії.

Врешті під полудень рушив і стрілецький потяг та покотився на доли.

Стрільці цікаво розглядалися по околиці, що нічим не нагадувала Галичини, хіба тими Карпатами, яких оставили за собою. Величезні поля кукурудз тягнулися по обох боках шляху, десь-не-десь попереривані стернею зжатою збіжжя. Із кукурудзяних лісів то тут, то там вигля-

нуло закарпатське село і знову сховалося в них. Тільки святиня, більше схожа на костел, як на церкву, ще довго привидлялася стрільцям, заки й собі сховала голову вниз.

Під'їздили до столиці Закарпаття, до Мукачева, а ще досі не чули українського слова. По залізничних станціях гула тільки малярська мова, а наша, видно, скривалася між кукурудзами. Виднів здалеку мукачівський замок на високій горі, ще Васильком Коріатовичем заложений. Свідок нашої величі і безсилля. Малярський орел гніздивсь на нім, вигнавши недотепного лева. Сів собі саме на обеліску і, розправивши крила, супився на українське військо, яке по століттях під'їздило до замку.

В Мукачеві на станції знову не можна було з ніким розмовитись по-українськи.

— Прокляття чисте, — нарікали хлопці, — до кого не звернись, то він тобі «нем ту дум» і «нем ту дум».

Ледве німецький часопис дістали. «Pester Lloyd». А там стояло чорне на білім:

«Наші війська з тактичних причин покинули 3 вересня 1914 року місто Львів, завдавши ворогові діймаючі втрати».

Значить, саме тоді, коли стрільці вибиралися зі Стрия, впав Львів...

Чогось ця вістка не зробила на стрільцях більшого враження. Чи тому, що привикли вже були до побід москалів, чи, може, вірили в хвилевість австрійських невдач, чи, може, тому, що самі вже були поза Галичиною.

Тільки й чути було між хлопцями:

— Ого! Мое село вже під москалями.

— І мое також.

— Не знати, як мое?!

— А твоє де?

— Коло Рогатина.

— Ого!

Десь хтось зітхнув, десь хтось закляв, але довших розмов на цю тему не було.

Находила остання станція їхньої дороги — Горонда. Два села — Горонда і Страбичево (яке чогось 'мадяри перезвали на Мезев-Теребеш), були призначені на стоянки для стрільців.

Сонце скочувалось уже за обрій, як доїхали до ціли. Маленька станційка стряслась від гомону українських пісень, яких ще, може, й ніколи не чула. Після виїзду з Галичини стрільці другий раз отсе заспівали. В Мукачеві співали зі злости на малярів, а тут — з патріотизму.

— Ов, бачите, і делегація по нас вийшла, — сказав Качур, показуючи на гурток селян.

— Відки знаєш? Може, то мадяри, — сумнівався Зварич. — Дивися, як вони кожухи носять: вовною наверх.

— Які мадяри! То наші люди, по носах пізнати.

І щоб впевнити себе і других, запитав першого з краю.

— Газдо! А далеко звідси до Горонди?

Селянин якось зачудовано глянув на Качура і довгу хвилю не відповідав.

— Щось ваша, Качур, носова теорія не справджується, — сказав Леонтинський.

Але Качур не помилявся. Селянин витягнув коротеньку люльку з рота і відповів:

— Ніт, недалеко. Лем так маленько путьом-та й будете. А ви што, катуни?!

В свою чергу Качур замовк і не знав, що відповісти.

— Катуни!.. Що він таке хоче? — бурмотів під носом.

— Може, то від слова: катувати! — кепкував хтось півголосом.

— Що то таке катуни, газдо? — запитав Качур селянина.

— Такі, што йдут на войну.

— Ага, військо! Так, ми катуни, катуни.

— А до Мезев-Теребеш далеко? — запитав хтось другий.

Селянин знову так само зачудовано глянув на питаючого, але вже швидше відповів:

— Ніт. Тот сам путь, што до Горонди.

— Перша сотня, висідати! — пішов по вагонах наказ, і розмова з селянами перервалася.

Стрільці висипалися з вагонів і уставлялися в лаву.

Сотенний писар Горобець почав урядування. З величезною книгою станув перед сотнею і відчитав назвиська стрільців. Зголосив командантові сотні, що нікого не бракувало, а замовчав, що двадцять було більше.

Те саме діялося й по других сотнях, сотні висідали, сотенні писарі стверджували надвишку.

Потім сотня за сотнею рушила битим шляхом, до місця свого призначення. Одні — до Горонди, другі — до Страбичева.

Великий, як решето, місяць освічував стрільцям дорогу, а спілі кукурудзи кланялися їм і шептали привіти. Здалеку нерівними хвилями долітала до них пісня.

Якась незвичайна, нечувана. Бадьора і сумна, ніжна і пристрасна. Не наша.

За селом співали тамтешні хлопці по-мадярськи...

Була неділя. Скінчилася відправа в страбичівській церкві, і народ висипався на цвинтар. А на цвинтарі людей, як на Великдень. Ледве частина страбичівців дісталася нині до церкви, бо багато місця забрали стрільці. Майже ціла Дідушкова сотня була тут: одні — з душевної потреби, другі — з цікавості. Страбичівські газди не дуже тим журилися. Видно, ніколи занадто не перлися всередину, бо, як тільки прийшли, обсіли довкола церкву і балакали про свої клопоти та розказували новини. Дехто навіть люлечку закурив, щоб легше дослухати відправу до кінця та щоб не нудилося при цім.

Стрільці виходили з церкви і собі ставали гуртками. Придивлялися до всього, а навіть устрявали в балачку з тутешніми. Народ пильно ловив кожне їхнє слово і з ди-

ва не виходив. Як же ж так?! Декотрі й на панів виглядають, а «по-руськи» чешуть, не встидаються. Як звичайно, інтелігенти більше були несмілі. Не знали, від чого починати. Але сільські хлопці швидко знайомилися, заводили балачки і... агітували.

Саме з церкви вийшов священик і простував крізь цвинтар додому. Качур, що теж був під церквою, нечайно відірвався від гурту і підступив до духовника.

— Вибачте, отче духовнику,— сказав, чемно кланяючись,— я на хвилинку.

Народ умить окружив їх обидвох.

— Што такого? — запитав непривітно священик.

— Чому ви говорите проповіді по-мадярськи?!

— Што мовите? — не вірив власним вухам священик.

Качур прибрав якнайбільше скромний вигляд і повторив своє питання.

— А як же?! — здивувався священик.

— По-нашому. Адже тут не мадяри, а руснаки!

Священик вирячив очі на Качура, хотів щось відповісти, але не знаходив слів. Мимоволі сягнув рукою до вуха, щоб не чути такої хули, і, перестрашений, просто втік з цвинтаря.

Качур остався сам у колі страбичівських селян, що з подивом гляділи на того, який у нечувано відважний спосіб боронив прав їхньої пониженої руснацької мови. Мали нову тему до балачки, хоч їм за останніх чотири дні ніколи не бракло тем.

Відколи стрільці прийшли до Страбичева і Горонди, цікавих новин було досить.

Стрільці говорять по-руснацьки...

Стрільці — що другий, то докторош, себто інтелігент...

Стрільці не вміють по-мадярськи...

Стрільці мають команду руснацьку...

Ця остання новина була, здається, найбільш нечувана, дивовижна, захоплююча. Рівночасно була й найліпшим агітаційним засобом. Адже військо так імponує!..

На вулицях бавилися діти у війну і не кричали вже «Відяз», «Йобра гет», але «Позір», «Вправо глянь», «Обернись». В більшій частині не розуміли значення наказів, але все-таки командували і були горді з того.

Тепер, під церквою, переконалися страбичівці, що стрільці ще й боронять руснацької мови.

Газди розходилися по домах, обговорюючи випадок і з дива розкладаючи руками. Газдині, в своїх повивертаних кожухах, потягнулися за газдами, більше думаючи про свої дочки, як про політику. Молоді парубки і дівчата остали ще і вийшли на майдан. Перші — щоб паралізувати небезпечну ривалізацію стрільців, другі — щоб подивитися на «катунів», дарма що ті катуни ще в цивільних одягах. Стрільці теж не розходилися, а стояли гуртками на майдані.

Склярський чувся вже як у себе дома. Вишукав Анічку, дочку господаря, в якого мешкав, і весело моргав до неї оком.

— Але ж ти, Анічко, прибралася нині!

Дівчина спустила чорні вії, паленіла, але не тікала. Кутиками уст усміхалася вдоволено і кокетливо скубала хусточку.

Хлопець приступив ближче і взяв її за руку.

— Ходи, Анічко, підемо додому.

Страбичівським кавалерам це вже не подобалося. Сподіяли спідлоба на Склярського, смішні в своїх запасках, які носили мадярським звичаєм про свято для більшої паради. Якийсь відважніший приступив до дівчини і положив їй руку на рамені.

— Пойди лем зо мнів, Анічко, маю ти што-то мовити.

Але Склярський не був з тих, що легко дають собі відібрати дівчину. Зміряв суперника від ніг до голови і легкодушно сплюнув.

— Ти мой! — процідив крізь зуби. — Перше віддай мамі запаску, а потім будеш за дівками ганятися.

Страбичівець не розумів усього як слід, але відчув образи і в рухах, і в словах. Узаявся запідбоки і відкинув гордо голову.

— Не до тебе я мовив, лем до Анічки. А ти мене не кивай, бо я ся не встрашу катуна.

В повітрі запахло бурею.

Склярський почервонів, Анічка втекла, страбичівці грізно захитали запасками, а стрільці готувалися виручати товариша.

Але, на щастя, з'явився між ними ангел миру в постаті сільського поліціанта. Саме в критичний момент він почав бубнити в бубон — знак, що має щось оголосити. Все змовкло і наставило вуха.

А сільський достойник сповіщав, звертаючись очевидячки в сторону стрільців:

— Не слободно в кіндерицу, бо буде воняти! Кожда хижка най сокотит своїх катунів і як увидит — п'ят курун штрофу!

Стрільці знали вже настільки закарпатський говір, щоби завстидатися. Знали, що «не слободно» — це «не вільно», «кіндерица» — «кукурудза», «хижа» — «хата», «сокотити» — «стерегти», а «штроф» — «кара». Про що розходилося — теж було ясно. Видно, деякі з них не перестерігали санітарних приписів, а зате зберігали традицію галицького села.

Тихо, незаметно виносилися один за другим, лишаячи без бою поле страбичівським парубчакам.

Не така-то була важна справа оте оголошення, щоб аж балакати про те. Хлопці посміялися трохи, десь-котрийсь повторив напам'ять слова поліціанта, і скінчилося.

Зате виступ Качура під церквою був темою живої дискусії.

— Пошо було тобі зачіпати! — казав Василевич.

— Як то ні?! — боронився Качур. — Нехай знає мадярон, що ми за тим народом постоїмо.

— Постоїмо, не постоїмо,— обізвався Леонтинський,— не в тім річ. Але, бачите, Качур, ми ще тут закоротко, щоби пхати свій ніс туди.

— То ви кажете, дозволити їм на мадяризацію?!

— Не бійтеся. Не змадяризують вони так легко.

— Не змадяризують?.. Послухайте, що парубки за пісні співають вечорами: самі мадярські!

— А школи?! Все по-мадярськи? — докинув Черник.— Ви чули, що оповідав наш господар?

— Ясно, що це лайдацтво,— відповів Леонтинський.— Але з другої сторони: священник-мадярон, певно, доне-се куди треба.

— Ну і що?

— Можуть нам робити пакости.

— Овва! Що нам зроблять?!

— Не кажіть овва. Мадяри можуть більше зробити, як поляки. Приїде одного дня якась біда і перелічить стрільців. Що ми тоді з тими п'ятьма сотками зробимо?!

— Йдіть. Хто дорахується? Недорахувалися в Стрию, то тут тим більше.

— Так думаєте? А я думаю, що не треба таких речей робити, доки ми ще певно не стоїмо. Зрештою, не знати, як це народ прийняв.

— Думаю, що добре,— обізвався Зварич.— Я дивився на селян, то виглядало, що вони були дуже вдоволені з того.

«Вуйко» Леонтинський ще сумнівався.

— Побачимо,— сказав.— Ось недалеко на стоянку. Запитаємо господаря.

Скрутили в свою вуличку і зайшли в садок. Незадовго вийшов до них газда, і сам почав про це розмову.

— Ой, бив нині злосний наш отець.

— А люди не були злосні? — запитав котрийсь.

— Люди? За што? За руську бесіду?!

— Чому ж він говорить по-мадярськи?

— Не слободно по-руськи.

— А хлопці ваші чому співають по-мадярськи?

— Не слободно!

— «Не слободно»... А якби заспівали?

— То штроф наложат. А в вас, у Польші, як?

— Та де ми, газдо, з Польщі? Ми з Галичини. Такі самі руснаки, як і ви.

«Вуйко» взявся до освідомлювання.

— То, бачите, так...

Виломив патичок і почав на стежці рисувати карту:

— Ось тут ви, ось тут Карпати, а тут Галичина, і в ній живе п'ять разів стільки руснаків, що під мадярами.

Газда водив зором за патичком «вуйка» і дивувався, аж крутив головою. А Леонтинський викладав і про школи, і про суди, і про читальні, і про все, що тільки вважав за цікаве для темного газди. Але коли перейшов за Збруч і почав говорити про Велику Україну, газда, що-правда, потакував і дивувався, але видно було, що не вірив: Де ж пак! Тридцять мільйонів руснаків! Десять разів стільки, що в Галичині, і сто разів стільки, що на Закарпаттю?! Врешті почав зівати і вкінці викрутився від викладу тим, що хоче при неділі «пак маленько» поспати.

Тільки старий газда зайшов у хату, вийшла в садок Анічка. Сіла собі оподалік на колодку і вдавала, що не дивиться на стрільців. Хлопці почали до неї примовляти, а вона відкидала назад слова, мов м'ячик, і пекла їх веселими чорними очима.

А раз, коли від сміху аж закашлялася, то Зварич пригадав собі лемківську пісню і легенько заспівав.

Ганічко-душечко, не кашлі,
Штоби ми при тебе не нашлі,
Бо як ми при тебе почуют,
Возьмут ми калапец і чугу.

Дівчина уважно слухала пісні, похиливши голову. Потім звела очі на Зварича і, навіть не кліпнувши, сказала:

— Я лем надворі кашляю, в хижі ніт.

Бризнула сміхом, як дукачами, аж хлопцям мурашки поза плечі пішли, та знялася з місця і понеслась напереки через сад, через перелаз, до сусіда. Хлопці, як наврочені, вели за нею очима, доки не зникла серед зелені.

— Ех! — покрутив головою Склярський.

— Краща, Василю, як бужанські? — спитав Зварич.

— Краща, не краща, але більше жару має.

— Ей, дурниці вам у голові, — сказав «вуйко». — Богу дякувати, що гарна пора, то й полежати в холодку приємно.

Вивернувся горілиць і підложив руки під голову.

— Кожний вік має своє право, — зачіпав «вуйка» Качур.

Але «вуйко» не обзивався. Лїнивими очима водив по безхмарній синяві закарпатського неба і задоволено пикав свою люльку.

Другі хлопці і собі пішли за прикладом «вуйка». Недільна тиша залила садок. Тільки час до часу, коли зір спочив на далеких шовбах Бескиду, переривало цю тишу легеньке зітхання...

Не раз по вечірніх вправах, коли товариші розходилися по селі шукати знайомств і вражень, Зварич виходив далеко в поле, щоб бути тільки з самим собою.

Сонце потопало вже в кукурудзах, стягаючи останні промені з широких піль. По зораних нивах переливався сумерк усіма красками фіолету. Тільки ген на заході палахкотіли ще кровавим золотом високі шпилі Бескиду.

Зварич сідав де-небудь на рові, і всі думки, які за день намоталися довкола серця, розсновував тепер та пускав, як осіннє павутиння. А вони здіймалися вгору і летіли понад осяяні верхи Карпат, у далеке галицьке село...

Що там діється у його рідних Бужанах?! Вештаються

десь по ньому москалі, б'ють, рабують, бешкети вчиняють. Стільки про їх звірства по часописах, що тяжко не вірити. За вправами та заняттями ніколи й подумати про це, але вечорами не раз зі Склярським годину-дві пожуряться обидва. Та є речі, які тільки його обходять, бо тільки його торкаються. Про це він з товаришем не говорить, а тільки з власними думками, отут, на полі, сам-один.

Дядьки остали на місці...

Уявляє собі тету, як ходить з кута в кут і блідим лицем світить по кімнатах. І за нього дрожить, і за дядька боїться, і Керницькими журиться. Тільки про себе не дбає... А дядько?! Який то для нього удар, отся інвазія московська!? Він, що всіма фібрами душі ненавидів північних ворогів, тепер мусить дивитися на них, на побідників, мусить слухати їхніх наказів і терпіти наругу над усім, що в нього найсвятіше. Дядько—гарячка. Коби хоч не втратив терпцю і не наробив собі лиха.

Не повинен цього робити не тільки з огляду на себе і тету, але й з огляду на Керницьких. Він же одинокий мужчина там між ними.

Пані Керницька десь у чорній розпуці. Бойовий фронт відділив її від чоловіка, а той чоловік у руках побитих австрійців. Вона, може, й на нього, на Зварича, лиха, може, й його останнього листа не читала?!.. Яку вона трагедію переживає! Ті, для яких була прихильна, забрали їй чоловіка, а ті, для яких прихильний був чоловік, може, її єдину дочку забрали?!..

Ця остання думка виводила Зварича з рівноваги. Він зривався з місця і йшов, куди очі несли, щоб утекти від тієї думки.

Наталка, його Наталка, та кохана дівчина синьоока, мала б стати жертвою війни?!.. Кому ця жертва потрібна!.. Україні?.. Австрії?.. Росії?.. Нехай він згине... Адже ж йде з крісом у руці і буде вбивати ворога! Його жертва може принести користь і своєму, і ворогові. Але її?!..

Боже! Хорони її перед злом, що десь чаїться там на кожному кроці.

Зварич таки тікав від тієї думки. Вона, як лісна муха, чіплялася його якийсь час, а потім покидала, давала собі спокій. А тоді верталися його думки, вислані за Карпати, та тепер уже відрадніші, більш веселі.

Дядьки... Вони десь, певно, не сидять у школі, але перенеслися на приходство і разом з Керницькою борються проти московської навали. Пані Керницька мусить викликувати в москалів співчуття. Вона ж — жінка москвофіла, арештованого. Тому й Наталці не грозить нічого... Одинокі їх журба — отець Керницький, але, може, він, уже на волі і жде тільки на нагоду, щоби вернутися додому...

Отак потішивши себе, вертав Зварич заспокоєний на стоянку і клався спати. День, два мав зі своєю журбою спокій, аж доки знов якась вістка не роз'ятрила рани.

Ось нині пополудні заговорили про упадок Стрия. Під впливом цієї вістки чорні думки знов обсіли його, і знову він під вечір знайшовся серед піль. Але знов оконечні міркування принесли йому потіху та привернули спокій.

Опинився під самою Горондою і тепер шойно побачив, як далеко нині зайшов. Саме був біля будинку, на яким виднів короткий, але проречистий напис: «Шер, бор, палінка» — себто: «Вино, пиво, горівка».

«Ех, піду вип'ю шкляночку вина, — подумав. — Добре на журбу».

Пустився в сторону коршми і вже скрутив на місток, що біля неї, коли нараз із-за дерева вискочив нечаяно стрілець, наставив проти нього кріс і крикнув:

— Стій! Не можна!

Зварич аж відскочив назад — так несподівано вдарив його цей оклик.

— Чому не можна? — запитав здивовано.

— Не можна, бо не можна, — відповів стрілець. — Верніться назад на дорогу!

Вернувся, але на дорозі таки пристанув і почав цікаво розглядати коршму. Чому вона така небезпечна. Десь, певно, холера або тифус!..

Вже хотів завернути додому, коли назустріч йому надійшов знайомий студент із Золочівщини.

— Товаришу, чому то не можна до тієї коршми?

— Як то? Ви не знаєте?!

— Слово даю, не знаю.

— То в вас, у Страбичеві, нічого про це не говорять.

— Може, й говорять, я не чув.

— Дивно... Через Шаріку не можна.

— Що ж то таке «Шаріка»?

Золочівець видивився на Зварича, як на непритомного.

— Що-о-о?! Ви з місяця впали, що не знаєте, що то таке Шаріка?!..

— Ручу вам, що не знаю і ніхто в нас не знає.

Золочівець співчуваюче похитав головою.

— Чоловіче! Бути на Закарпаттю і Шаріки не знати — то страшна річ.

Але по хвилі почав підозрівати підступ.

— Слухайте, Зварич: не беріть ви мене на бас. То ж неможливо, щоб ви не знали Шаріки.

— Слово чести вам даю, що не знаю.

— Бодай вас біда взяла, — kleпнув його тамтою по рамені. — Що ж ви знаєте, як ви не знаєте Шаріки!?

Зварича почало вже це все злостити.

— Та говоріть нарешті, — нетерпеливився, — що це є та «шаріка»?

— Дівчина, чоловіче! І то ще яка дівчина!..

— Через дівчину не пускають стрільців до коршми?

— А, власне, через дівчину. Можете собі уявити, що це за дівчина!

Золочівець задивився розміряними очима в вікна коршми і говорив, немов до себе.

— Очі, як вуголь, брови, як п'явки, а постава, а ноги, а темперамент!..

— Бачу, що й вам вона впала в око,— засміявся Зварич.— Але чому вона така небезпечна, що аж сторожу поставили?!

— Ех, ви не знаєте, що то Шаріка! — зітхнув золочівець.— Душу чоловік положив би на стіл, не то гроші.

— Не розумію. То тут і гроші входили в гру?

— Входили, тільки не думайте щось злого про Шаріку. Хлопці просто протрачували, що мали, щоб тільки бачити її, одним словом перекинутись. Спершу в коршмі шпильки не перепхав би. Старшини і рядовики — все там було. Потім команда побачила, що це трохи занадто, і забронила ходити туди.

При цих словах золочівець так жалібно зітхнув, що Зварич знову засміявся.

— Коли б я був вашим сотенним, то я вас не дав би на команданта сторожі коло Шаріки.

— Власне, не маєте рації. Хто ж ліпше буде вважати, щоби ніхто не прослизнувся до коршми?! А ось, як тільки стемніє, то цілі процесії блукатимуть довкола. Але я не я, коли хоч один з них пролізе.

— А ви самі?!

— Я також ні,— відповів твердо золочівець.— Очевидно, доки маю службу,— додав по хвилі.

— Звідки ж команда довідалася про все так швидко? — спитав Зварич.— Хіба, може, сама ходила до Шаріки?!

— Бодай мене! Щонайважливіше я вам забув сказати. Цілу ту халепу зробив сотник Гутовський. Знаєте, той такий чепурун... Він доніс до команди, що стрільці тут запираються, що протрачують усі свої гроші, що з цього можуть вийти скандали і тому конечно треба заборонити вступ до коршми. Команда повірила, і вже першої ночі стояла тут сторожа. І що думаєте... Десь коло півночі крадеться хтось до коршми. Хлопці: хап! А то... сотник Гутовський. Сміху було на цілу Горонду!..

Саме останні промені позолотили коршму і зробили

з облупленого будинку казочну хатку заклятої царівни. В однім крилі скрипнула віконниця, і крізь вікно виглянула чорна голівка.

— Шаріка! — шепнув радісно золочівець і вхопив Зварича за руку.— Ходіть подивитися, що за краса.

Зварич підійшов ближче і глянув у вікно. Перше, що побачив,— це були очі. Подовгувасті, як мигдалі, темні, як ніч, глибокі, як безодня. Над очима звисали важкі, довгі віії і ще більше затемнювали та поглиблювали їх. З-під тонкого орлиного носика стиглою малиною визирали повні, сочисті уста. На них грався легенький, загадочний усміх, як той промінчик сонця, що сів на її гранатові коси. А те лице, а ті брови, а те чоло... Така краса стояла в вікні старенької коршми, що Зварич не міг очей відірвати.

— А що? Я не казав? — збудив його шепіт товариша.— Бачили ви вже таке?!

Зваричеві нараз стидно стало. І за себе, невірною любчика, і за всіх стрільців, що задивлялися на жидівочку.

— Нічого надзвичайного,— скривив легковажно уста.— Зрештою, мені не подобаються чорнявки...

— Але Шаріка!?

— Ні. Волю білявки,— і перед Зваричем мигнуло стигле золото кіс і сині волошки очей.

Попрощався і швидко пішов в сторону Страбичева, тим разом тікаючи не від настирливих дум, але від тих чорних очей, що глянули на нього з вікна горондівської коршми.

З Галичини не доходили майже ніякі вісті. Так, начеб Карпати спинювали їх, як спинювали і відгомони боїв, і заграви пожеж. Страбичево і Горонда жили своїм життям, на око байдужні до того, що могло коїтися за синіми горами.

Але це тільки на око.

Стрільці жадно ловили кожний клопот часопису і шукали в ньому всього, що відносилось до рідної країни. Та часопис був таким рідким гостем серед стрільців, а звіти з боїв у Галичині такі неясні, що всі живились переважно поголосками, раз надміру потішаючими, а раз надміру грізними. Львів то переходив до наших рук, то лежав у звалищах, під Стриєм то торощили австрійці москалів, то москалі брали в полон цілі армії. На жаль, добрі вістки на другий день показувалися уже звичайними поголосками, а лихі тільки маліли, але справжувались.

Одного дня сотенний писар приніс відомість, що якийсь генерал-українець має обняти команду над стрільцями.

— Відки це знаєш? — питалися його.

— Вчора вечором була в булаві балачка про це.

— А ти що там робив? — допитувався Качур.

Сотенний писар пускав попри вухо іронічний запит і розсновував далі думки про генерала.

— То було би знаменито. Подумайте: все-таки генерал — то щось є.

— Що таке балакаєш! Де ж є той генерал-українець! — говорив Черник.

— Чому ні. Мусить бути. Тільки, може, ми не чули про нього.

— З тим генералом — то, певно, така сама правда, як із Шептицьким.

— Або з Шептицьким неправда?! Тільки наші патріоти не хотіли.

— Ей, хто там знає, як було. Факт є, що нема.

Сотенний писар відходив уражений, а стрільці, подискутувавши над генералом, приходили до переконання, що воно зовсім можливе, і ждали.

Генерал не приходив, але зате другої днини приходила нова вістка.

— Кажуть, що стрільців мають побільшити до десяти тисяч.

— Хто таке казав?

— Головний командант мав їздити до Мукачева, і там йому таке казали.

— Нарешті прийшли до розуму.

— І не шкода то було розпускати в Стрию хлопців!

— Якби було десять тисяч, то й Шептицький міг би вже командувати.

— З другої сторони, якби Шептицький командував, то було б напевно десять тисяч.

— Йдіть! Нашо нам когось чужого. Що він брат митрополита — то ще замало. Бог зна, чи загалом почуває себе хоч трохи українцем.

— І то рація. Маємо свою команду, свою Боєву управу, і це нам зовсім вистане.

Стрільців до десять тисяч не побільшували, а нова вістка заступала стару.

— Чули ви!? Однострої для нас мали прийти.

— Які однострої? Стрілецькі!?

— Австрійські, але їх мають тут перероблювати на стрілецькі.

— Цікаво, яка краска. Чи така, як австрійська!?

— Певно. Звідки вони возьмуть інакшого!?

— Шкода. Ліпше було б мати такі, як мали наші на здвизі.

Однострої не показалися, але зате одної днини приїхав ненадійно австрійський полковник Молік і команда зарядила перегляд усіх сотень.

Ще заки було знане, хто він і як називається, сотенний писар тріумфував.

— А бачите, ви сміялися! А він таки приїхав.

Хлопці радо признавалися до помилки.

— Горобчику, та ми жартували. Тепер бачимо, що таки ти мав рацію.

Коли ж стало відомим, що це тільки полковник, Горобець не робив собі нічого з цього.

— Не генерал, але все ж таки полковник.

Коли всі довідалися, як називається цей полковник, Горобець і це собі витолкував на нашу користь.

— Молік... Мулик! Українське назвисько! А котрийсь-то казав, що нема високих старшин-українців.

Ніхто не супротививсь. Вірили Горобцеві. Він не як сотенний писар, але як письменник і філолог справді міг мати рацію, що Молік — це звичайний український Мулик.

На полі між Страбичевом і Горондою уставились стрільці і ждали на високого гостя.

Над'їхав, оточений стрілецькими старшинами, і почав іспитувати сотні. Підійшов і до першої сотні.

Червоними штанами і золотим ковніром аж за очі хав, похмурими бровами і вільгельмівськими вусами нагаював страху.

Оглянув вистроєну в лаву сотню і вдоволено махнув головою. Хлопці не могли йому не подобатися, хоч, напевно, різали його військово око отою пестрою мішаниною стрілецьких шапок, спортових кашкетів, солом'яних капелюхів і твердих півциліндрів.

Після того почався іспит. Казав зробити розстрільну, обсаду рова, наступ, відступ, вправи в колоні і забезпечений похід.

Закінчила перегляд дефіляда...

Мешти, черевики і чоботи солідно витовкали такт та підіймали куряву на сухій стерні. Достойник привітно всміхався і ласкаво кивав рукою.

Сотня вертала на стоянки, задоволена з себе, як ніколи.

— Що перша сотня, то не копиця сіна! — похвалив Качур, як тільки червоні штани віддалилися.

— Робила все, як грім! — підхвалював Гладун. — Бігме, ми в Бориславі ліпше не робили.

— Ті бориславці — то такі хвальки, що не дай, Боже! — злостився Качур. — Думають, що як у них нафта буває, то й військо мусить бути найліпше.

— А таки так. В Бориславі постали перші стрільці. Клим Гутковський, інженер Филип Левицький організували, вчили. Всі бачили на здвизі, як виглядали бориславці.

— Я міркую, що межі здвигом і війною є маленька різниця, — обізвася Леонтинський, помалу вимовляючи слова. — Не перечу, що сотня добре списалася, але тут заслуга не наша, а пана сотенного писаря.

Горобець і собі вийшов на перегляд та весь час волочився за командантом сотні з величезною книгою під пахою. Тепер ішов він гордо біля першої чвірки і робив враження, що сотня тільки завдяки йому так добре представлялася. «Вуйкового» дотепу не чув, і добре, що не чув, бо любив часом образитися і вдавав тоді достойника.

Сотня підходила саме під Страбичів і перший раз, відколи виїхала з Галичини, заспівала свою улюблену пісню.

Цілий час перебування за Карпатами ніколи ще не була така весела.

Не знала, що завтрашній день буде останнім у її воєнним вишколі. Що від завтра почнеться ціла низка днів, місяців, а навіть літ у безнастанних трудах, боях і походах, на шляху до великого ідеалу...

Ранок устав веселий, ясноокий. Була половина вересня. В Галичині в цей час уже нічний холод кості нащупував; тут, на Закарпаттю, тепло було ще, мов серед літа. Ланцюг Карпат спинював подих півночі, а угорська пушта слала аж до підніжжя гір свої теплі вітри. Під їх крилом розросталися ліси кукурудз, ваготіли гілля слив'яних садів, наливалися солодом грона по захисних виноградниках. По безхмарнім небі плило не осіннє галицьке сонце, з сумною ласкою в очах, а закарпатське, веселе і гаряче.

Перша сотня стояла в збірці і слухала денного наказу:

«Вчорашній перегляд виказав найліпшу боеву справність у першій сотні. Головна команда вискаже першій сотні свою похвалу і заряджує: нині, 24 вересня 1914 р., відійде сотня на станцію Горонда, де завагонується і від'їде до Мукачева. Там дістане однострої і весь в'їряд. Гаївська сотня передасть нині свої кріси, набійниці і муніцію першій сотні. В Мукачеві перша сотня ждати-ме на дальші зарядження».

Зварич слухав наказу, і дивні почування ворушилися в його душі. І розкіш, і острах, і гордість, і якесь дивне почуття маленькості своєї особи. Йде на війну... Братиме участь у тім, про що балакається, як про рідке страхиття. Почує рев гармат, гаркіт скорострілів і тріскіт крісів, тим разом звернених на нього з метою вбити його. Може, перша куля, перша граната призначена на те, щоб поховати в землю всі його мрії, всі його сподівання?! Може, перший багнет, який загрузне в стрілецькій тілі, саме проб'є його серце, яке щойно починало битися живіше... Але геть острах! Перша сотня, вибрана з усього стрілецтва, йде на війну. Скільки то подиву і заздрості в других сотнях!.. Але смерть?! Що значить його особа в тім великанській дужанні народів? Хіба мільйони таких самих, як він, не йдуть у бій, не кровавляться, не гинуть? Ось біля нього сотня товаришів... Кожний з них має таке саме право до життя а подібні мрії і надії.

Зварич глянув мимохіть по лицах товаришів і почув, що тепер вони йому ще ближчими, просто ріднею. Адже з ними, в їх товаристві, як рівний з рівними, піде на небезпеку смерті чи каліцтва, на трудно і невігоди воєнних походів.

Після збірки не було вже вправ. Хлопці розійшлися по стоянках ладитись у довгу дорогу.

Веселі були. Може, й не одному десь там у душі блукалися журба, як тінь, але вона заслаба була, щоб захмарити чоло, погасити очі. По клунах та стодолах розлягалися сміхи, жарти і співи, ще більше, як звичайно бувало.

Газда, в якого Зваричів рій був на стоянці, вийшов до хлопців.

— То ви на безівно днесь ідете? — питався, немов з жалем.

— Напевно, газдо! — відповідали хлопці. — А вам, може, кривда яка сталася, скажіть, ми заплатимо.

— Нич ви ми злого не вчинили. Катуні ви добрі, і кедь би я бив молодший, поїшов би з вами.

— Ходіть, возьмемо! — сміялися хлопці.

— Або пустіть, газдо, Анічку з нами, — зажартував Склярський.

Старий всміхнувся і погрозив хлопцеві пальцем.

— З тобою на безівно не пустив би.

Старий сів собі на порозі стодоли, закурив люльку, і, видно, любив хлопців, коли не квапився іти від них. Надійшла з саду Анічка, несучи повен подолок стіглих слив.

— Анічко, а дай-но катунам слив, — закликав старий.

Дівчина підійшла ближче і роздавала пригорщами стиглі угорські сливки.

— Ох, Анічко, — зітхнув Склярський. — Коби знаття, що так скоро відійдемо, був би до тебе сватався.

— А якби я не поїшла?!

— Чому, хіба я вже такий ні до чого? Газдо, кажіть, хотіли би ви мене за зятя?!

Газда глянув з-під навислих брів на Склярського, хвилию приглядався йому з любовістю, а далі покрутив головою.

— Ніт! Не хотів би!

— Чому ж?

— Не сокотив би ти жони. За дівчатами ганяв би.

Хлопці зареготалися, а Зварич ще доповів:

— Видиш, Василю, як на тобі пізнаються. Дід Федорій те саме казав.

Але Склярський нічого собі з цього не робив. Мовби це не до нього говорилося, звернувся знову до дівчини:

— Анічко, приший мені, серце, гудзик до блюзи. Віді-
рвався десь на вправах.

Анічка подивилася підзорливо на хлопця і легенько
всміхнулася.

— Нема в мене ігли. В хижі є.

Склярський зробив таку міну, що йому без гудзика жит-
тя не миле.

— Що ж я тепер зроблю,— бідкався.— І негарно, за-
пнятися не можна...

— Попроси Анічку, щоб винесла,— поміг Зварич.

— Або піди з нею, то вона тобі там пришиє,— попра-
вив Качур.

Склярському подобалася ця гадка.

— Ну що ж, Анічко, пришиєш? — запитався, встаючи.

— Чом би ні, пришию,— відповіла тихо і подивилася
на батька.

Але старий газда сидів, байдужо плачучи люльку.

Дівчина пішла передом, ліниво коливаючи бедра-
ми, а за нею хлопець — скромно і зі спущеною головою,
мовби його той гудзик справді так дуже обходив.

Та коли минуло з десять хвилин і з хати ніхто не вихо-
див, старий газда почухався в потилицю і собі потьопав
до хати...

Підходило полудне, і хлопці нетерпеливо ждали на крісі
з гаївської сотні. Але кріси не приходили і не прийшли.
Зате прийшла ціла чета разом з крісами і зголосилася
в команді сотні. Гаївці вспіли вже вистаратись позволен-
ня переходу і поставили до розпорядимости першої сотні
свої кріси, але разом з собою. Команда сотні прийняла
їх без зайвих торгів, бо хлопці були гарні, ідейні і добре
вишколені.

Між гаївцями двох було спеціально цікавих. Один
з них, гарний молоденький хлопчина, зараз перейшовся по
стоянках і всім представився. Елегантний і чемний, ро-
бив враження дуже ніжного, хоч зрослі густі брови вказу-
вали на рішучість і сильну волю.

Це був жид Шварцер.

Другий— високий, плечистий, з надутими губами і вічно
насупленим лицем. На високе чоло спадав йому заедно
космик волосся і робив його подібним до актора, який
грає Наполеона. Здається, цей космик сам не спадав би,
якби його власник не зчісував щодня. Цей стрілець також
дуже швидко знайомився з усіма, хоч іншим способом,
як Шварцер. Підійшов до якогось гуртка, тубальним голо-
сом вітав усіх поспільно:

— Здорові були, друзяки!

Це був наддніпрянець Барилко.

Оглядали всі його, як екзотичну появу, хоч і з пошаною
та романтичним захопленням. Він же ж був для них
уосібленням степу, Києва і Дніпра-Славути.

Гаївці ввійшли в першу сотню як осібна чета і швидко
заакліматизувалися серед нових обставин. Коли попо-
лудні сотня вирушила на станцію, гаївська чета творила
вже ціпке звено в сотенній колоні.

Марширували стрільці через Страбичево, Мезев-Те-
ребеш, як його мадяри називали, і тоді заспівали першу
оригінальну стрілецьку пісню:

Марширують добровольці
Через Мезев-Теребеш,
Чи то банда, чи то військо,
Ти ніяк не розбереш.

Було в тій пісні багато правди і їдкою насміху над
стрілецькою долею. Після коротенького вишколу йшли отсе
молоді хлопці, в чім хто мав і з чим хто мав. Справді,
ніяк не можна було розібрати, «чи то банда, чи то вій-
сько».

Хіба що хтось приглянувся їм ближче або почув, як спі-
вають вони...

На станції не ждали вже стрільці так довго на ваго-
ни, як у Львові чи Стрию. Там Австрія відсилала ново-
бранців у запілля, тут посилала вояків на фронт.

Проводили першу сотню і страбичівці, і стрільці.

Між страбичівцями найбільше було дівчат — знак, що газди швидше переболіли втрату симпатичних квартирантів. Не бракувало і Анічки. Припадала весь час очима до першого роя, де в третій чвiрці хиталася джиджуриста голова Склярського.

Між стрільцями, що прийшли прощати сотню, найбільше було... заздрісних. Кожний з них радий би був стати в ряд і відійти на фронт. Мати п'ятистрільний кріс, надіятися швидко на однострій і дивитися так гордо на всіх довкола, як тепер дивилася перша сотня.

Прийшов час від'їзду...

Загриміли окликами прощання стрільці — і ті, що їхали, і ті, що оставалися. Але оці оклики звучали якось інакше, як досі. Більше різко і по-мужеськи, а менше голосно і ясно...

Страбичівці стояли мовчки і непорушно. Тільки то тут, то там похиялася дівоча голівка, щоб загаїти від сусідок сльозу — наслідок десятиденного знайомства.

Потяг покотився вдалину.

В заходячому сонці блистіли шпилі Бескиду, як королівські голови в коронах. В довгих фіолетних киреях засіли півколом карпатські велети і раду радили. З одної сторони бачили вони безчисленні московські полчища, що, мов зібрані ріки, підпливали до гір, з другої — маленький стрілецький відділ, що їхав отсе своїми грудьми загачувати провали, заставляти шляхи, щоб не пустити далі ворожих бурунів. А над горами балдахіном звисала чорна хмара, що насувалася зі сходу...

Замочена по краях у свіжій крові, сама темна і незглибима, скривала в своєму нутрі блискавиці і громи.

Диміли верхи Карпат, як погашені смолоскипи. Цілу ніч сік дрібний дощ, а хмари так були закутали гори, що небо і земля творили одну темну пропасть. У таку ніч хіба тутешній верховинець потрафив би знайти дорогу крізь дебрі і бори.

Засірів ранок, немічний і сумний. Заповідався знову сльотливий день, бо хоч дощ і ущух, та з чубів ялиць курилося, мов хто вогонь під ними розіклав. Мряка йшла вгору, а дими з курних бойківських хат стелилися брудними ряднами по землі.

Битим шляхом, що серпантиною спускався на галицький бік, йшов відділ війська. В темно-сних одностроях, з жовтими вишивками на штанях. Хто знав австрійську армію, той на перший погляд пізнав, хто це. Гонведи, мадярська крайова оборона! Відділ був невеличкий, може, з двадцять людей, і, видно, йшов на стежу, бо вислав передню сторожу і «око». Головна «сила» посувалася вперед помалу, але певно, зате «око» йшло дуже обережно і раз у раз приставало, розглядалося і надслухувало. Коли воно здержувалось, робила те саме передня сторожа, а за нею і цілий відділ. Але довкола було тихо і мертво. Ніде ні підозрілого звуку, ні найменшого руху. Дерева дрімали ще, приголомшені цілонічним дощем, а люди не квапилися в дорогу у такий ранок.

Відділ сходив чимраз то нижче і врешті пристанув на закруті. Перед ним виринуло з сірої мряки маленьке гірське сільце. Хати розбіглися на всі сторони, шукаючи пригожого захисту по ярках та видолінках. Маленька церковця пустилася йти кудись, але, змучена, і собі присіла під горбом. За нею підбігало приходство, немов боялося, що остане само над журливим потоком.

Не штука підходити до села в мирнім часі. Ідеш протісінько і без застанови, цікаво хіба, як село називається, а одинокою небезпекою може бути спущений пес, що виженеться за тобою з обійстя. Але на війні підходити до села, яке лежить між двома військами, багато прикріше. Не знаєш, чи не зорить за тобою вороже око, чи не заклекоче із-за першої хати скоростріл. Тому старі вояки ще довго по війні волять іти чистим полем, як через села, де круті вулички та осторонні будинки нагадують їм засідки і несподівані напади ворога.

Побачивши село, відділ мадярських гонведів скрутив зі шляху, і довго стояв на краю лісу та нараджувався. Потім до першої хати з краю вислав двох звідунів, які хильцем перебігли горбок і ярком почали скрадатися до хати. Видно, село було «чисте», бо за хвилю роздався від хати свист, і цілий відділ рушив надолину. Минув церкву, приходство, перейшов потік і потягнувся гусаком під гору.

Село спало. Тільки селянин з крайньої хати, викликаний вояками, ще довго стояв на подвір'ю і дивився вслід за відділом, доки цей не всякнув у темний ліс по другім боці села.

Сонце вже давно мандрувало по світу, але про нього хіба догадуватись можна було. На небі висіла брудна, сіра плахта хмар і раз у раз стрясала на землю дрібний, докучливий дощ. Із лісу, що раннім ранком проковтнув був мадярських гонведів, вийшов знову той самий відділ і спустився до села. Довга і прикра дорога примучила вояків, бо навіть згори тягнули за собою ноги, мов милиці. Біля приходства спинилися, поставили в кізлі кріси і ладилися спочивати. Ніхто їм не виходив назустріч, ніхто не підходив приглядатися. Мадяри! Досить цього одного слова, щоб кожна хата замкнулася, як черепаха в свою шкалушу, і тільки крізь вікна заглядала перестрашеними очима.

Вояки збилися в гурт і балакали.

— Ех! — зітхнув один. — Коби так тепер теплого молока. Ото було б добре.

— Я волів би так... вареничків зі сметаною, — мріяв другий.

— Де тут, на бойках, знайдеш вареники. Хіба в священника.

— А хоч би. Можна запитатися. Ану ж...

— Але хто піде питатися?

— Хто!? Ти! Ти повинен вміти попівську поведенцію.

Адже сам якийсь попович.

— Я тепер гонвед, — засміявся попович.

— Не шкодить. Представнився, то пізнають. А як нічого не дістанеш, то проси, нехай дозволять нам каву зварити. Попович відірвався від гурту і поправцював на приходство.

На подвір'ї не стрінув нікого. Тільки рудий песик вихопився з дровітні і кинувся до нього. Але, побачивши невидане якесь диво, сховав хвіст під себе і чкурнув через перелаз. Може, й його перестрашили жовті нашивки на синім мундурі?!

Вояк підійшов під хату і довго крутився, заки ступив на поріг. Думав, певно, що хтось вийде до нього і облегшить йому завдання. Але хата немов вимерла. Стояла мовчки і непривітно зиркала на влізливця.

Ввійшов у сіни і застукав до перших дверей. Але коли довго ніхто не відзивався зсередини, натиснув клямку і опинився в кухні. В тій самій хвилі перебігла кухню дівчина і сховалася до кімнати. Вояк остав сам, не знаючи, що далі робити. Переступав з ноги на ногу, розглядався по стінах, покашлював, але з місця не рухався.

Врешті двері від кімнати помаленьку відхилилися, і на порозі станув старенький священник. Блідий, перестрашений, кланявся воякові і боязко підходив до нього.

— Чим могу служити! — спитав по-німецьки.

— Отче-добродію, позвольте, що представляюся! Петро Зварич, Український січовий стрілець.

Священник аж подався назад від тих слів. Вирячив очі і здивовано водив зором по воякові. То вдивлявся в його лице, то поглядав на мундур і на жовті вишивки.

— Ах! Отця-добродія дивує мій мундур! — засміявся вояк. — Що зробити! Вбрали нас поки що в те, що було під рукою.

Священник глибоко зітхнув, бо, здається, досі не дихав навіть. Бліде лице оживилося, а очі блиснули радістю.

— Ви... ви Зварич?! Петро?..

— Так, отче. Але звідки отець мене знають?!

— *Lupus in fabula!* — сказав до себе старий і зловився за голову. — Дух святий при нас, хрещених.

Потім раптом розложив ремена і обняв вояка.

— Дорогенькі мої. Який я рад, який я безмежно рад! — говорив радісно. — Та я думав, що то Бог зна хто, а то наші кохані стрільці.

І мовби йому прибуло сили а убуло літ, кинувся до дверей і відчинив їх нароствір.

— Гей! Панство!! — закричав на цілий голос. — Чи ви знаєте, хто це прийшов?! Січові стрільці! Наші хлопці!!

На той крик ожив мовчазний дім, як потрясений улий. За стіною, по кімнатах, зробився шум, роздалися голоси і в кухню почали вбігати мужчини, жінки і діти. Не страшний уже був їм синій мундур з жовтими нашивками...

Зварич розсіяно всміхався і кланявся на всі боки. А вони підходили до нього, сміялися й собі, віталися, як з рідним, і...

Нараз Зварич остовпів. Усмішка зникла з лиця, а очі розширилися, як у перестрашеного. Чи справді?!.. Ні, це з'ява!..

Побачив сині очі і золоте волосся...

— Наталка! — крикнув здушеним голосом і кинувся в сторону дівчини.

Сам не знав, як і коли опинився біля дівчини і, не зважаючи на нікого, почав цілувати її по руках.

Та це була тільки хвиля. Швидко опам'ятався і, може, був би з сорому втік з хати, але чиясь рука взяла його за рамя, і лагідний голос промовив:

— Пане Петре! А зі мною не привітаєтесь?

Зварич обернувся і станув лице в лице з панею Керницькою.

Всміхнулася до нього своїм добрим усміхом, обняла за голову і поцілувала. А Зварич припав до її руки і чув, що від надмірного щастя не стає йому віддиху, а очі ось-ось бризнуть слізьми.

За весь той час ніхто ні словечком не перервав святоч-

ної тиші. Здавалося, що всі заперли віддих, щоб не сполошити щасливої хвили.

Врешті Зварич підніс голову і трохи завстиджено подивився. Але всюди стрів привітно усміхнені лиця і вогкі від радості очі.

Тільки Наталки не було. Втекла...

— Просимо! Просимо досередини, дорогий гостю! — промовив старенький панотець, і взяв Зварича під руку.

Тепер шойно Зварич пригадав собі, чого, властиво, прийшов сюди.

— Ах, отче-добродію, я й забув. Я прийшов просити, чи не могли б ми зварити собі тут кави?!

— Каву варити? В моїй хаті?! — сказав, ніби з обуренням, панотець. — Я на такий скандал не позволю!

— Ану, Влодку! — звернувся до якогось молодого священика. — Біжи проси всіх сюди. Всіх до одного! — А обертаючись до Зварича: — Вас не пушу, ще мені втече... Але ні! — додав по хвилі. — Не так легко було б вам покинути нас без прощання.

Моргнув сивими бровами до пані Керницької, а вона, сміючись, хитнула головою.

Зварич не мав навіть часу завстидатися — так швидко потягнув його за собою панотець, а за ними гурмою посунули в кімнату всі решта.

Загомоніли нараз просторі попівські кімнати сміхом і розмовою. Кожний мав щось спитати, кожний мав щось сказати, і говорили всі разом, так що Зварич не знав, кому першому відповісти.

— Ідуть! — скрикнула якась пані, і все кинулося до вікон.

На подвір'я входили стрільці, всі без одного, бо один остав на сторожі коло крісів.

Зварич мав хвилю часу, щоби прийти до себе і розглянутися в ситуації. Досі не було можності ні нагоди. Не надійна стріча з Наталкою вивела його до тої міри з рівноваги, що на ніщо не звертав уваги. Потім так усі нахли-

нули на нього, так разом говорили і питалися, що він не міг віддиху злапати. Розгубився зовсім серед нежданої обстановки і несподіваного числа людей.

А на приходстві справді було людей незвичайно багато.

Кілька священників, пані, панночки і діти — все те зібране в однім домі, мов на празник або іменини.

Старий панотець зрозумів, видно, здивовані погляди Зварича, бо присівся коло нього і пояснив.

— Вас дивує, що в мене стільки осіб. Вакаційна колонія! — сказав сміючись.

— Не так вакаційна, як воєнна, — поправила якась молода пані, обертаючись від вікна.

— То це все родина отця-добродія? — спитав Зварич старого.

— Як не родина, то майже родина. Пані Керницька — мойого товариша дочка. Отся пані — невістка мого тіточного брата. Той, знову, — священник, моєї жінки свояк. Тамтой, лисий, — мій дуже добре знайомий, ще з часів семінарських. І так далі, і так далі. Бачите, самі свої!

В тій хвили відчинилися двері, і до кімнати почали входити Зваричеві товариші. Старенький господар дому вітав сердечно кожного з них і голосно представляв усім гостям.

Хлопці спершу почувалися ніяково, не знали, де мають стати, як обернутися і що робити з руками. Не влечався ще на них військовий мундур і зв'язував їм руки. Василевич, салоновець першої води, раз у раз то запихав руку до кишені, то пригладжував волосся. Перфецький відкашлював, ніби хотів щось сказати, а Черник дивився на свої заболочені черевики і водив рукою по зарослій щоці.

Але ширість і сердечність старого панотця швидко привернула хлопцям давню певність себе.

— Сідайте, панове, сідайте, дорогі гості. Прошу! — бігав коло них старенький господар і кожного зосібна саджав за великим столом.

— Не маю вас так чим гідно погостити, панове, —

приговорював. — Самі собі будете винні. Не дали ви нам знати, а тепер хіба дістанете яких вареників, бо м'яса не маю.

На згадку вареників Качур підняв голову і пильно надслухував. Це він раніше мріяв про них і тепер тремтів за сповнення цієї мрії.

— Отче-добродію, прошу собі не робити заходу, — відпрошувалися стрільці. — Ми маємо з собою все.

— Що маєте?

— Маємо каву, хліб...

— І ще що?

— Більше нічого... але це нам вистане.

— Тримайте ви свою каву і свій хліб на гірші часи, а в мене будете їсти те, що я вам дам.

Хлопці стулили губи, як перед учителем, і тільки всміхалися вдоволено, бо ця пропозиція зовсім їх не боліла.

Відколи в хаті з'явилися другі стрільці, Зварич не був уже центральною фігурою товариства і мав змогу оглянутись за Наталкою.

Побачив паню Керницьку в дверях і підійшов до неї.

Повела його до другої кімнати і замкнула за собою двері:

— Кажіть, що з ним?! Де він? Чи ви бачили його? — питала нетерпеливо.

— Бачив, пані добродійко, ще у Львові. Але я про все написав у листі до дядьків.

Керницька махнула рукою.

— До нас, здається, пошта вже тоді не йшла. Де ж ви його бачили?

— У Львові, як провадили арештованих. На вулиці.

— І говорили що?

— Не можна було. Я тільки крикнув до отця, і він пізнав мене.

— А де ж він тепер? — питала Керницька крізь плач.

— Не знаю. Мені казали, що їх усіх вивезуть до Перемишля або навіть і Кракова і там будуть переслухувати.

— Бійтеся Бога. Та це може ще з місяць потягнути!?

— Ні, пані добродійко. Я певний, що до тижня все буде полагоджене. Так говорили всі у Львові і так само кажуть у нашій Головній команді.

— Як же ж муж виглядає? Дуже подіلالо це на нього?

— Отець парох дуже добре тримається,— видумував Зварич.— Видно, не бере собі цього до серця... Всміхався до мене і кивав рукою.

Пані Керницька відітхнула з полегшею.

— Хвалити Бога,— сказала втішно.— Може, пан Біг дасть, що йому нічого не станеться.

Але по хвилі знову задзвеніли сльози в її голосі.

— У Львові ще, може, не піддався, але як повезли його далі... Хто зна, що з ним тепер діється...

Затулила хусточкою очі і душила в собі плач, щоб не вибухнути риданням у чужій хаті, серед чужих людей.

Зварич розгублено дивився на її голову і тільки бачив, що чорне волосся пані Керницької густо переткалось срібними нитками журби. За два тижні прибуло цього срібла більше, як за цілі роки.

Нарешті пані Керницька відняла руки від очей і глянула безпорадно на Зварича.

— Що ж тепер?.. Порадьте мені, що я маю робити?

— Не знаю, пані добродійко,— розвів руками Зварич.— Але як пані добродійка вже сюди заїхали, то треба їхати далі.

Пані Керницька заломила руки.

— Ну де ж я вже далі поїду?!.. До кого і з чим?!..

Зварич сам не знав, як цю справу вирішити. Чув, що багато нашої інтелігенції виїхало до Відня, і вхопився тієї думки.

— Може б, до Відня!? Там є наші послі і загалом багато наших. Щось порадять, допоможуть... А по звільненню може й отець парох тамтуди поїхати...

— Добре, до Відня,— приставала пані Керницька,— але в який спосіб я там дістануся? Як мене пустять туди?

— Пустити пустять, тільки біда з залізницею. Де сісти і як до неї дістатися... Хіба винаймити підводу в селі.

— Пощо наймати?! Ми ж маємо свої коні!

— Як то? То пані добродійка своєю фірою?! Аж сюди кіньми?

Керницька блідо всміхнулася.

— Правда, що я вам ще того не говорила. Так! Ми своїми кіньми з Бужан аж сюди. Від села до села, та й заїхали.

— А що ж дядьки?

— Осталися вдома. Пан Городюк казав, що він нікуди не їде, бо його обов'язок остатися з людьми. А ви знаєте свою тету, вона на все погодиться... Виправляли нас у дорогу. Боже! Як тяжко було розлучатися. Але що ж я мала робити?! Мужа нема, москалі підступають... Думаю собі: поїдемо кілька сіл далі, може, перемине. І так їхали і їхали, аж сюди доїхали. Ще коби я сама, а то Наталка, плаче вічно за батьком, гризеться, треба вважати, щоби не захорувала. І тепер кажіть, що маю почати?

— Таки, пані добродійко, найліпше буде до Відня. Добре, що є коні. Коби до залізниці, а там уже легко. Біда тільки, що з кіньми зробити?

— Дурниця коні. Це було б ще найменше. Возьмете до стрільців і кінець. Але я боюся, чи мене приймуть на залізницю.

— Мусять приймати. Вже я те все якось зроблю.

Зварич намовляв їхати до Відня, хоч сам не знав, чи воно так дуже добре. Але хотів вислати їх якнайдалі від тієї тучі, що грозилася Галичині, хотів бачити Наталку безпечною від усього, що несла ця туча в своїй лоні.

— Може бути, що ви добре радите,— погодилася пані Керницька.— Але, знову, як ваш командант не схоче перевезти нас через гори!?

— Командантом прошу також не журитися,— відповів Зварич.— Він мій шкільний товариш, зробить усе для мене. Але де панна Наталка? — запитав по хвилі.— Треба, щоб пані добродійка поговорили з нею. Ану ж панна Наталка не згодиться їхати до Відня.

— На це не може не погоджуватися,— відповіла Керницька.— Що ж ми тут висидимо? Кожної хвилі придуть сюди москалі, а тоді як ми зможем побачитися. Ходіть, вона, певно, в котрійсь кімнаті або на городці. Порадімося втрійку, як що зробити.

Кожна кімната, крізь яку приходив Зварич, була мешканням одної рідні. На землі лежали сінники, матраци, ковдри і подушки. Кути, позакладувані валізами та клунками, зменшували і так малі кімнатки і робити з попівства магазин постелі та старих убрань. Страх перед російською навалою зігнав у тихе гірське приходство кілька родин утікачів, а гостинність старенького панотця дозволила їм розташуватися тут. Жили з дня на день надією швидкого повороту на доли, де саме Австрія за всяку ціну намагалася здержати ворожі полки.

Пані Керницька з Наталкою і двома домашніми панями займала останній pokій і туди повела Зварича, сподіваючись застати там дочку.

Не помилилася.

Наталка сиділа при вікні і блукала журливим зором по збочах недалекої гори. Не чула навіть, як пані Керницька ввійшла зі Зваричем до кімнати.

— Наталочко! Ми з паном Петром прийшли нарадитися з тобою.

На звук голосу матері Наталка обернулася і піднесла очі на Зварича. Але швидко спустила їх, нерішуче встала з крісла і стояла така тиха, сумна і засоромлена, що Зваричеві такий жаль підступив під горло, немовби він

Бог зна яку кривду їй вдіяв. Думав тільки про те, що він скомпрометував її перед усіма і що тому вона така сумна і завстиджена.

— Пан Петро каже, щоб ми їхали до Відня,— говорила пані Керницька, сідаючи біля Наталки на кріслі.

— А татко де? — спитала дівчина, не підводячи очей.

— Татко, здається, в Кракові, а пан Петро впевняє, що за два-три дні будуть вільні.

Тоді щойно Наталка зважилась піднести очі на Петра.

— Так, панно Наталко,— приступив ближче Зварич.— Отець-добродій швидко вийдуть на волю і, певно, також поїдуть до Відня, бо там наших дуже багато поїхало. Тому я раджу і пані добродійці, і вам перебратись туди.

— Як же ми поїдемо? Возом?! — спитала Наталка матері.

— Ні, залізницею,— вмівся Петро.

— Звідки ж?

— Пан Петро хоче нас перепровадити через гори і там посадить на потяг,— відповіла пані Керницька.

Наталка довгу хвилю стояла задумана, а далі її лице розпогодилося, і вона глянула щасливо в лице хлопця.

— Ви нас хочете перепровадити?

— Так, я з товаришами. Зараз на другім боці, у Воловці, можна буде сісти на потяг.

— То знаменито! — аж усміхнулася дівчина.— А в Відні, мамо, зачекаємо на татка... Або, може, він на нас уже чекає!..

Змінилася відразу. Зник з очей сум, розійшлися стяжені брови, а щонайважливіше для Зварича — пропало засоромлення, викликане його привітанням при першій зустрічі.

— А ви бачили татка, пане Петре? — звернулася до хлопця.

— Так, бачив, але ще у Львові.

— Власне, пан Петро розповідав мені про це,— сказала пані Керницька.— Татко зовсім добре виглядали

і всміхалися. Видно, добре тримаються і нічого їм не грозить.

В тій хвилі відчинилися двері і в кімнату заглянула якась старша жінка.

— Ах, добре, що вас знайшла,— промовила з порога до Керницької.— Кохана пані! Ходіть, ради Бога, допоможіть мені в кухні. Панни — ані їм у голові. Всі коло стрільців. Нема сили затягнути їх до роботи. А я сама не наліплю стільки вареників.

Пані Керницька встала з крісла і пішла до дверей.

— Я також іду,— поспішила Наталка і збиралася виконати постанову, але старша пані здержала її.

— Або ти від мачухи чи що? — сказала сміючись.— Усі панни коло стрільців, а я тебе маю до кухні забирати? Ні-ні, ми вже собі з мамцею самі порадимо.— Правда, пані?! — звернулася до Керницької.

Пані Керницька заки відповіла, подивилася на дочку і на молодого стрільця, що ось мали остатися самі в кімнаті. Одно і друге спустило очі і вдавало, що жарт до машньої пані зовсім до них не відноситься. Всміхнулася ледве помітно і потакнула головою.

— Певно, що порадимо.

— А ви, пане Петре,— звернулася до Зварича,— розповідajte Наталці все, що знаєте про мужа, та й потім переходить обидвоє тамтуди, до всіх.

Зварич мовчки вклонився, а Наталка ще не рішалася, що має зробити. Але коли двері замкнулися, вернула назад до вікна і сіла на крісло.

В кімнаті залягла тиша залюблених. Стільки слів тиснеться тоді на уста, що не можна й слова промовити. Тяжко тоді зачати, бо кожне речення видається невідповідне, кожний рух — смішний.

Наталка оглядала пильно свої пальці, а Петро поправляв раз у раз блузу і переступав з ноги на ногу. Одно і друге не знало, як перервати цю тишу, і обидвоє мали з тим чимраз більший клопіт.

Врешті Наталка перша зібралася на відвагу.

— Як же ж там татко? Здорові, добре маються? — запитала тихо.

Тама прорвалася, перші льоди трісли, і Зварич відзискав мову.

— Зовсім добре,— відповів.— Я бачив їх у Львові...

— Де ж вони були?

— Йшли, власне, вулицею... з другими... Цілком не змінилися і, видно, сподіваються, що помилка швидко виясниться, бо навіть були веселі.

— Бідний татко,— зітхнула Наталка,— стільки муки витерпів задурно.

— Я маю враження, що з отцем-добродієм загалом дуже добре поводяться, і нема чого за отця боятися.

— Певно, що нічого їм не зроблять, бо нема за що, але все-таки можуть ще тримати Бог зна доки.

— Мені здається, панно Наталко, що найгірше вже минуло. Отець-добродій залежний тепер від суду, а не від першого-ліпшого жандарма.

— Боже, Боже, щоби то вже якнайскорше переглянули їх справу.

— О, це вже дуже швидко піде. В нас говорять, що до тижня все буде полагоджено.

Наталка сперла чоло на долоню і похитала головою.

— Йой, я така неспокійна за татка. Що там з ними і де вони тепер? Може, навіть спати не мають на чім!..

— Не гризіться, панно Наталко, все буде добре. Поїдете з нами, а потім до Відня і там певно стрінетеся з татком.

Зварич сам не знав як, але за кожним словом зближався на крок до тієї золотої голівки, що хиталася журливо, сперта на маленьку долоню. Врешті опинився біля дівчини так близько, що аж оглянувся на двері.

Але двері мовчали, а з третьої кімнати доходив гамір веселої розмови великого товариства.

На поруччі крісла лежала друга рука дівчини і манила уста хлопця. Схилився і легенько поцілував рожеві паль-

чки. Рука дрогнула, але не рушилася з місця. Тільки голова помалу крутилася набік, і на Зварича впав теплий погляд коханих синіх очей. Хвилю очі стрільця і дівчини милувалися собою, а уста нечутно вимовляли якісь сердечні, ніжні слова.

Врешті стрілець похилився, одним рухом підніс дівчину з крісла і пригорнув до себе.

— Наталко!..

Цілував уста, очі, брови, а дівчина не пручалася, не злостилася. Положила голову на гонведську блюзу і розсіяла щасливий сміх по лиці. Час до часу з-під навислих повік стріляв сонячний промінь, а уста розхилилися, як пелюстки рожі.

— Петрусю! — неслося леготом від них.

— Золото мое! — вертало відгомоном від уст хлопця.

Тоді пружилось дівоче тіло, як струна, стрясалася золота голівка, а білі ручки щільно обвивалися довкола шиї стрільця...

Застукав хтось до дверей, і молодята розчімхнулись, як розколені ударом сокири. Двері помаленьку відімкнулись, і крізь них вихилилось усміхнене лице старшої пані, тієї самої, що кликала Керницьку до кухні.

— Пане Зварич, прошу до обіду, — сказала урядовим тоном і сховала швидко голову.

В ідальні гуло, як у вулію. Ніхто й не звернув уваги, що Зварича не було між присутніми, так само ніхто не помітив, як він просовгнувся крізь відчинені двері.

Саме просили вдруге стрільців сідати.

Довкола великого стола засіло стрілецьке братство до обіду. За ними станули домашні і втікачі-гості.

Старенький господар десь не знає відки випорпав пляшку наливки і частував нежданих гостей.

— Дай вам, Боже, — промовляв до стрільців, — щоб ви не тільки відзискали страчені околиці, але й пішли там — до матері городів наших, возвістити волю українському народові!

— Дай, Боже! Дай, Боже! — відповідали стрільці і аж усміхалися до слави, яка їх чекала в майбутньому.

А паніматка, сива, маленька, бігала, як курочка, довкола стола і припрошувала.

— Прошу вас, панове, беріть. Не давайтеся просити. Що маєм, те даєм. Не сподівалися таких дорогих гостей.

Хлопці на принуку не чекали. Іли, аж за вухами тріщало, а Качур, як подали вареники, сказав зі сміхом:

— Я таки собі випорокував нині отсю божеську страву.

— А котра в вас не божеська?! — спитав «вуйко» Леонтинський.

— Дорікають мені, — звернувся Качур до господаря, — що я маю апетит. Правда, отче-добродію, що це не є ніяка хиба!?

— А ще на війні, — всміхнувся господар. — Коли б було тільки що, то їсти, скільки влізе.

— Але й другими лишити трохи, — сказав «вуйко» і взяв з-перед Качура полумисок з варениками.

Всі сміялися, а Качур рятувався як міг.

— Так то все, прошу панства: самі їдять, а на мене відказують.

— Прошу не журитися, — обізвалася паніматка, — зараз будуть свіжі.

— Дуже дякую, я вже не буду їсти. Мені соромно за них усіх. Де ж то стільки вареників, що вони ликнули...

— Тобі не так сором, як жаль. Коли б сам був вибрався на стежу, то не мав би тепер суперників, — сказав Зварич.

Качур заскалив до нього око.

— Може, й твоя правда, — почав поважно, — але все-таки тебе, напевно, забрав би з собою, і маю враження, що ти дуже радо згодився б піти.

Зварич почервонів, а Наталка сховалася за плечі панотця, що саме стояв перед нею. Обидвоє відчували, що це до них відносилось.

Але Качур завернув і затер сліди за собою.

— Ти хлопець відважний,— продовжав,— оборонив би мене перед москалями.

— А ти його перед варениками,— докинув котрийсь.

Качур зробив таку міну, мовби хотів заплакати.

— Пані добродійко,— звернувся до господині дому,— прошу мене взяти в оборону. Правда, що я не з'їв аж так багато, щоби з мене сміятися.

— Але ж ні! — запевнювала паніматка.— Прошу їсти, як тільки смакує.

Поставила новий подумисок вареників і знову припрошувала, бігаючи від одного стрільця до другого.

Але все має свій кінець. Навіть голодний шлунок вояка. Хлопці вже втретє відпрошувались, а Качур невідклично положив вилки на таріль і дефінітивно закінчив їду. Тепер тільки б закурити ще, і обід був би блискуче закінчений. Але хоч і не один сягнув рукою в кишеню, брав швидко руку назад і тільки тяжко зітхав.

Старенький господар добре знав, що належало б подати.

— Вибачте, панове,— промовив з жалем,— почастував би вас тютюном, але ми давно вже його не бачили.

— Дякуємо, отче-добродію, в нас є свій,— відповів Леонтинський,— тільки що він не підходить до кімнати.

Шні священників витягнулись.

— В вас є тютюн!? — запитав один.

— Є, але страшний. Такий від люльки. Ми встидаємось курити його, бо дуже воняє.

Господар аж руки з дива підніс.

— Бійтеся Бога! Встидатися курити правдивий тютюн?.. Прошу, куріть, як тільки маєте що!

Стрілецькі руки жваво полізли до кишень, і на столі появилися пачки бакуну.

«Вуйко» Леонтинський вийняв свою люльку і нерішуче м'яв її в долоні.

— А люльку?!.. Прошу вибачити, я папіросок не курю.

— Але ж і дві! — засміявся господар.

Хлопці вмиль позакурювали, і по хаті розійшовся сопух бакуну.

Видно, не разив він нікого, бо жінки не кашляли, а мужчини не крутили носами. Навпаки, кожний з них раз у раз поглядав то на брунатне листя, то на дими, що обсновували голови стрільців.

Врешті один з священників не видержав.

— Позвольте закурити? — спитав стрільця і вже витягав руку по тютюн.

Стрілець здивовано глянув на нього.

— Прошу дуже, але я не знаю, як вам буде це смакувати. Хіба отець хочуть так для відміни.

Священик сердечно засміявся.

— Маєте рацію: для відміни. Вже нам від букового листя язик терпне.

— Як то — від букового листя?!

— А так, бо ми нічого іншого не куримо.

— А тютюн?

— Більше як тиждень уже не бачимо жадного.

Тепер стрільці на правду завстидалися. Такі недогадливі! Позакурювали собі, а господарів і гостей навіть не просили. Але хто ж міг сподіватися, що тут така посуха на тютюн!?

— Просимо, просимо! — кинулися тепер направляти помилку і подавали один наперед другого свої пачки.

Старенький господар ще боронився від покуси.

— Може, ви, панове, самі не будете мати. Ми не хочемо вас обдирати.

— Але ж, отче-добродію, в нас того досить. Що два дні дістаємо одну пачку. Прошу курити, скільки душа забажає.

За хвилю вже всі мужчини поскручували собі папіроски та любувалися ароматом і смаком правдивого тютюну, хоч він і до люльки.

— Чи то тільки мужчини можуть курити цей тютюн? — спитала, сміючись, одна з пань.

— Паням не раджу, — відповів за всіх Леонтинський. — Від нього язик деревіє.

— Власне, добре, — відповіла пані. — І так ви, мужчини, нарікаєте на наші язики.

— Дай спокій, Олю, — обізвався якийсь священник, — ти не дуже куриш, а панове, може, не мають самі багато.

Але пані вже була взяла пачку в руки і не думала резигнувати бодай з одної папіроски.

— Нехай собі що хочуть роблять, я таки закурю, — сказала весело.

Стрільці були дуже вдоволені, що знайшли спосіб віддячитися за гостину. Пошептали щось між собою, і один з них вийшов. За хвилию вернувся з цілим оберемком пачок і висипав їх на стіл.

Втікачі аж ахнули на вид такого багатства. Тепер уже ніхто з них не жалував собі і крутив папіроску за папіроскою. Сірий, їдкий дим сповивав кімнату, що аж діти і панночки почали душитися від кашлю. Але завзяті курці не переставали. Повідчиняли тільки вікна і двері, щоб було місце на нові дими.

Перфецький глянув на годинник і моргнув значуще на товаришів. Тоді піднісся Леонтинський, сховав до кишені люльку і промовив:

— Високоповажані панство! Сердечно дякуємо за щиру гостину і приємні хвили, перебуті в вашім домі. Несподівано впали ми, як стадо голодних вовків, на вашу хату і перепрошуємо за клопіт, якого наробили вам. Щоб хоч трохи віддячитися за все добре, просимо прийняти від нас отсей тютюн — на жаль, тільки бакун. Може, другим разом, коли доля pozwoliть побачитися, принесемо з собою ліпший, і тоді панночки не будуть уже кашляти. Дякуємо ще раз за гостину і прощаємо. Нам час у дорогу!

По цих словах почали стрільці вставати з місць, але старенький господар задержав їх.

— Дорогі мої гості! — казав дрозжачим голосом. — Дякую Богу, що дожив тієї щасливої хвилі, що мої старі очі побачили наше рідне військо, наших коханих Українських січових стрільців. Сотки літ чекали Карпати на ту радісну хвилию, а я ціле життя мріяв про це. Нині сповнилася моя мрія. Моя хата гостила нащадків українського лицарства, і я буду гордий, а вона буде славна від цього. Жийте здорові та дужі на славу українського народу і для його добра!

Скінчив. По старечих лицах покотилися дві великі сльози радості й щирого чуття. Уста хвилию дрижали безмовно, а далі зложилися до співу, і зі старої груді вилетів бадьорий, сильний згук...

Ще не вмерла Україна.

Перші тони розбіглися одинцем по хаті, але швидко найшли поміч і піддержку.

Стрільці зірвалися з місць, усі присутні знерухомили, і кімнатою потряс спів півсотні людей. Все, що жило, обнялося звуками рідного гімну і співало його так, як ніколи. Ворожа повинь докочувалась до гір, заливала все, що українське, але незаліті острівці дзвеніли ще протестом і вірою в майбутнє. Не був це спів признаковий, вічевий чи концертний, але спів вояків, що завтра могли душу й тіло положити, і спів громадян, що за цю пісню могли завтра поманджати на Сибір...

Прогомоніли останні звуки гімну, і крізь відчинені вікна всякли в мряку сльотливого дня. Хвилию панувала в хаті святочна, жертвенна тиша. Непорушно стояли всі на місцях, і хоч уста вже замовкли, та серце ще співало і душа дзвеніла, як розіграна арфа.

Перші прорвали цю тишу стрільці. Їм час було вибиратися у дорогу, а дорога була далека і тяжка. Рушили гусаком у сторону господарів, щоби попрощатися. Але старенький господар ще раз здержав їх рухом руки.

— Панове, прошу ще на хвилиночку! Вибачте мені, я вже старий, недовиджую, але скажіть, хто тут є командантом?

— Я, прошу,— обізвався Перфецький і виступив наперед.— Чим можу бути помічний?

Старушок приглядався хвилю до його ковніра, але недобачував ніяких відзнак.

— Не знаю, як вас титулувати...— сказав стурбовано.

Перфецький знайшовся в не менше скрутнім положенню, бо ніякої ранги не мав, ніяких відзнак не носив, а просто був назначений командантом стежі — і тільки всього.

— Дрібниця, отче-добродію,— махнув легковажно рукою.— Прочу сказати, в чім річ?

— Тут, бачите, річ у тім, щоби ви... Тільки не знаю, чи зможете це зробити! — зам'явся старий.

— Для отця-добродія все, що тільки буде в нашій силі.

—...Щоби ви забрали з собою дві пані.

— До стрільців?! — зжахнувся Перфецький.

— Видно, ви не дуже раді стрілкиням,— засміявся господар.

— З принципу, отче-добродію. Ми вважаємо, що жінки не повинні йти на війну.

— Отже, не бійтеся, не до стрільців, а так тільки перепровадити через гори. Вони хочуть дістатися до Відня.

— Ах, так! — засміявся в свою чергу Перфецький.— Прочу дуже. Тільки не знаю, чи пані видержать таку дорогу!?

— Вони мають свої коні. Розходиться лишень про те, щоби дісталися до найближчої залізничної станції на Мадярщині...

— А котрі ж то з пань хочуть їхати? — обернувся Перфецький до присутніх.

Підступила пані Керницька і несміливо піднесла очі на височенного стрільця.

— То я, пане команданте, з дочкою. Мужа арештували, і ми хочемо до Відня, щоби, як випустять його, бути разом.

— Пані добродійка Керницька, здається?

— Так є... І моя дочка Наталка.

— Добре, прошу,— погодився Перфецький.— Але пані будуть ласкаві швидко зібратися, бо ми мусимо поспішати.

А потім, обертаючись до стрільців, вишукав між ними Петра і моргнув до нього оком.

— Ти, Петре, будеш весь час іти біля воза! — сказав острим голосом військового наказу, а рівночасно і... всміхнувся до нього.

Приготування до дороги не тривало довго. Пані Керницька уповала, видно, на запевнення Зварича, бо як стрільці вийшли з хати, перед ганком стояв уже запряжений віз.

Пастух Грицько сидів готовий до їзди, покурюючи кострубату «дзигаретлю» — теж почастунок котрогось стрільця.

Всі хатні гурмою випровадили віз і стрільців аж за ворота.

Хлопці підійшли до крісів і станули в два ряди. Приємно їм було показати себе добрим військом перед таким великим числом знайомих.

Розляглася команда:

— Позір! Бери кріс! На плече кріс! Напряма за мною, стежа ходом р-р-руш!!

А як зробили кілька різких кроків:

— Спочинь! Свобідно-о-о!!

Тоді шойно хлопці обернулися і на прощання замаха-ли шапками, мов стадо відлітаючих журавлів крильми. Віз із панями Керницькими покотився ззаду за стрільцями, як мініатюрний обоз мініатюрного відділу.

— До побачення! До побачення! — долітали оклики від воріт приходства.

А коли відділ вийшов на недалекий горб і оглянувся востаннє в сторону повівства, біля воріт все ще стояв гурт людей, а старенький господар все ще маяв своєю червоною хусточкою.

Зварич, згідно з наказом команданта, йшов біля воза, такий радий і веселий, що ніг під собою не чув. Ось довелось йому не тільки побачити ненадійно свою кохану дівчину, але й стерегти її та перепроваджувати в далекі, спокійні сторони. Наталка щораз оглядалася за ним, усміхалася щасливо і видимо любувалася молодим вояком, хоч... і не на коні і хоч у гонведськiм мундурі. На щастя, синій мундур був Петрові до лица, а це їй зовсім вистачало...

Відділ спустився в діл, вийшов на битий шлях і поволі пішов під гору. Чим далі, тим більше розводив перед ним рамена густий карпатський бір, а гори розступалися, щоби перепустити його.

На закруті дороги командант спинив відділ і далевидом розглядав горби по другім боці села. В одному місці спинився довше.

Закляв.

Тією самою дорогою, якою рано вернули стрільці, підкрадалася до села московська стежа...

Зварич відвіз пані Керницькі на станцію Воловець. Поїхали вони від стрільців аж на третій день. Помучені були і не дуже спішилися. Так їм добре було серед стрілецької братії. Тепер сиділи в почекальні і балакали втрійку.

Пані Керницька не могла, нахвалитися.

— Але ж то ваш сотник симпатичний. Нічого собі не додає. Такий, якби звичайний чоловік. Доки життя мого, не забуду, як усі з нами добре обійшлися.

— Звичайна річ, пані добродійко,— робився скромним Зварич.— Найважливіше, що є перепустка. Тепер уже спокійно можна їхати. А як пані добродійка з грішми стоять?

— Багато не маю, бо не було-таки вдома. Муж забрав трохи собі, а я те, що лишилося, і ще в панства Городюків позичила сто корон. На якийсь час мені вистане.

Розповідала про це Петрові, і ні він, ні вона не виділи в цім нічого незвичайного. Не подумали навіть, що в Бужанах тяжко було б говорити про це. Наталка менше цікавилась грошовими справами, а зате захоплена була побутом серед стрільців.

— Але ж то в вас весело. Я з приємністю осталась би тут, на позиції.

Зварич скривився, як від кислоти.

— Це, панно Наталко, ще не позиція, а оставатися тут нема чога. Хіба хочете вступити до стрільців! — додав іронічно.

— А хоч би. Можуть другі, могу і я!

— Наталочко, що таке балакати! Тобі здається, що це так легко. Треба мати силу, щоби ходити отак по горах.

— Ніби ті панни, що при стрільцях, дуже сильніші від мене?!

— Але старші,— відповіла пані Керницька таким тоном, що воно означало «мудріші».

Наталка стихла, щоб за хвилю перескочити на іншу тему.

— Але ж той ваш командант гарний.

— Котрий? — спитався Зварич.— Сотенний?

— Ні, той, що провадив стежу.

— О так, дуже гарний,— потвердив Зварич рівнодушно, але чув, як щось кольнуло його під серцем.

— Високий, поставний, і очі має прекрасні,— розводилася Наталка.— А який шармант!

— Ей, тобі такі дурниці в голові,— скартала дочку пані Керницька,— а ось гризися, чи ми загалом нині потяг будемо мати.

Зварич уже радий був, що може про що інше заговорити.

— Я питався начальника, але тяжко було розмовитися. Ледве-неледве зрозумів мене і сказав, що напевно до полудня піде.

— Ой, то вам ще так довго чекати,— бідкалася пані Керницька.— Ідьте, Петре, назад. Ви ж завтра маєте йти знов на стежу.

— Дурниця, пані добродійко, адже я зовсім не мучуся, як сиджу тут.

— Як то ваше село називається? — встряла знов у розмову Наталка.

— Раковці-Саляш.

— Йой, як смішно. А яка пошта?

— До нас нема жадної постійної пошти. Ми будемо мати тільки число, але ще не маємо жадного.

— А як хтось схоче написати?

— Хто там до нас схоче так дуже писати! — відповів Зварич і зітхнув.

Наталка вичула в цих словах щось, ніби жаль, ніби дорікання, бо уважно подивилась на хлопця і змовкла.

— Чому? Може, хтось напише!? — сказала по хвили і спустила очі.

Зварич відразу повеселішав і забув про гарного команданта стежі.

— В Боевій управі будуть найскорше знати. То пишеться: «польова пошта» і число таке і таке.

Попід вікнами станції задуднів потяг.

— Ідемо! — сказала якимось і радісно, і сумно пані Керницька.

— Так, то цей потяг! — potwierдив Зварич і глянув на Наталку.

Дівчина зовсім не квапилась. Стояла не порушно, мовби петяг не по неї приїхав.

— Но, будьте здорові, Петре,— промовила сердечно пані Керницька.— Дякую вам дуже, що ви нас аж сюди доставили.

Пригорнула Петрову голову до себе і поцілувала його, як рідна мати.

Петро відчув це ще більше, як тоді, в навечер'я виїзду з Бужан. І якась тиха, солодка радість розлилася йому в грудях. Цілував її добру, спрацьовану руку довго і сердечно.

Потім обернувся до Наталки.

Підійшов до неї близько-близько і ледве чутним шепотом промовив:

— Будь здорова, Наталочко.

Дівчина не відповіла ні слова. Тільки очі розширилися, а любий теплий погляд обняв хлопця і поцілував в уста. Маленька ручка тремтіла в долоні стрільця, як злапана пташка...

Пані Керницька вмисне чи таки справді поралася дуже пильно біля клунків.

— Напишеш? — шепнув знову Петро.

Наталка спустила очі і всімкнулася кутками уст.

— Напишу! — більше подумала, як вимовила.

Всідали до вагона.

Петро подавав клунок, а накінці—ручну торбинку Наталки. Тремтів, щоб вона не відчинила її перед відходом потягу.

В цю торбинку всадив непомітно сорок корон, які ще остали йому з грошей радника Полоза.

Литературно-художественное издание

КУПЧИНСКИЙ
РОМАН ГРИГОРЬЕВИЧ

МЕТЕЛЬ

II. ПЕРЕД НАШЕСТВИЕМ
Повесть из стрелецкой жизни

Художественное оформление
П р и й м ы
Любомира Владимировича

Львов, «Камэняр»
(На украинском языке)

Художній редактор *В. І. Сава*
Технічний редактор *З. Ф. Стецьків*
Коректор *І. М. Микита*

ИБ № 2095

Здано на складання 25. 12. 90. Підписано до друку 07. 03. 91. Формат 70 × 100^{1/32}.
Папір друк № 2. Гарнітура літературна. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 6,18.
Умов. фарбовідб. 6,34. Обл.-вид. арк. 7,42. Тираж 100 000 пр. Замовлення 1501-0.
Ціна 4 крб. 50 к.
Видавництво «Камэняр». 290008 Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас». 290005 Львів, Зелена, 20

Купчинський Р. Г.

К92 Заметіль. II. Перед навалою: Повесть зі стрілецького життя /Худож. оформл. Л. В. Прийми.— Львів: Камэняр, 1991.— 151 с.

ISBN 5-7745-0401-8 (опр.): 4 крб. 50 к., 100 000 пр.
«Перед навалою» — друга повість із трилогії українського письменника «Заметіль», що є талановитою спробою художньо відтворити середовище, в якому зродилася стрілецька ідея, залишивши глибокий слід у пам'яті українського народу. Описувані події автор пережив як співучасник та очевидець, а тому твір має значення «гарячого документа» для вивчення історії відродження державності на західноукраїнських землях.

К 4702640101-041
М214(04)-91

Без оголошення

ББК 84Ук1-4

